

българско списание

ПСИХИЧНО ЗДРАВЕ

BULGARIAN JOURNAL

MENTAL HEALTH

ИЗДАТЕЛСКА КЪЩА СТЕНО

www.stenobooks.com

ISSN 2738-7550

Година 2 | Volume 2

Към съдържанието

брой | number **2** 2021

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д-р **Георги Попов, д.м.н.**, главен редактор
акад. проф. д-р **Дроздстой Стоянов, д.м.н.**,
отговорен редактор
доц. д-р **Клара Докова, д.м.**
доц. д-р **Христо Хинков, д.м.**
д-р **Иво Нацов, д.м.**
д-р **Никола Марков**
д-р **Тодор Толев, д.м.**
д-р пс. **Свилен Енев**, научен секретар

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. **Georgi Popov**, Editor-in-Chief
Acad. Prof. Dr. **Drozdstoy Stoyanov**,
Executive Editor
Assoc. Prof. **Klara Dokova**
Assoc. Prof. **Hristo Hinkov**
Dr. **Ivo Natsov**
Dr. **Nikola Markov**
Dr. **Todor Tolev**
Dr. **Svilen Enev**, Scientific Secretary

МЕЖДУНАРОДЕН РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. **Винченцо Ди Никола**
Вашингтонски университет, Президент на
Световната асоциация по социална психиатрия
проф. **Мораг Макдоналд**
Градски университет на Бирмингам
проф. **Джовани Стангелини**
Университет Киети-Пескара
проф. **Масимилиано Арагона**,
Национален институт по здраве и миграция, Рим
доц. **Жасмин Василева**
Университет на Вирджиния, САЩ

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Prof. **Vincenzo Di Nicola**
IDFAPA, George Washinton University
Prof. **Morag MacDonald**
Birmingham City University
Prof. **Giovanni Stanghellini**
University of Chieti-Pescara
Dr. **Massimiliano Aragona**
National Institute of Health and Migration
Assoc. Prof. **Jasmin Vassileva**
Virginia Commonwealth University

СЪДЪРЖАНИЕ

4 Структура на ролевото поведение и социалните роли

Тодор Толев

The Structure of Role Behavior and Social Roles

Todor Tolev

51 Адаптиране на превантивни програми за зависимости в културален контекст

Иван Попов

Adaptation and addiction preventive programs in the cultural context

Ivan Popov

59 Групова психотерапия – кратък обзор

Д-р Татяна Радева, д.пс.,

Group Psychotherapy – a review

Tatyana Radeva, MD, Ph.D

СТРУКТУРА НА РОЛЕВОТО ПОВЕДЕНИЕ И СОЦИАЛНИТЕ РОЛИ

Тодор Толев

Представяме идея за състава и устройството на ролевото поведение и социалните роли като комплексни системи с многокомпонентна структура и вътресистемни взаимоотношения, изводими от естеството на други роли и на конкретната ролева среда. Посочваме компонентите на ролята като система и основни междуролеви взаимодействия, повлияващи комплексността на съответните роли.

THE STRUCTURE OF ROLE BEHAVIOR AND SOCIAL ROLES

Todor Tolev

A concept of the composition and structure of role behavior and social roles is presented – as complex systems with a multicomponent formation and intrasystem relationships, derived from the nature of other roles and the specific role environment. We indicate components of role as a system and main inter-role interactions, influencing the level of complexity of the respective roles.

Продължение от бр. 1/2021

И така, ние отделихме място на няколко довода за целесъобразността да се отдаде внимание на преднаучните идеи в социологията – а също и на паралелните източници на информация, ангажирани с поведенческите прояви при човека. Същевременно съвсем кратко щрихирахме някои основни моменти в еволюцията на *Homo sapiens* и наследството от предчовешката фаза на тази еволюция. И е време вече да се насочим към концепциите за *социални роли* в рамките на *Теория на ролите* – един от важните способности за анализ и обяснение на социалните процеси и маркер на същностни характеристики, с които описваме всяка отделна *човешка култура* – *ценности, норми, символи и език*, с тяхната динамика във времето и с техните характерни съотношения във всеки отделен период от време (Hughes, Kroehler, 2011).

Идеята за *роля* и свързаната с нея идея за *статус* биват публикувани за пръв път през 1957 г. от американския социолог Роберт Мъртън (Robert Merton) и е разработвана от антрополога Ралф Линтън (Ralph Linton), (Johnson, 2008). Впоследствие броят на публикациите и монографиите в тази област расте неимоверно много – в рамки на общи ръководства (Smelser, Warner, 1974; Znaniecki, 1965; Wallace, Wolf, 1995; Ferrante, 2009; Ritzer, 2010; Hughes, Kroehler, 2011; Croteau, Hoynes, 2018; Macionis, 2018) – или на специализирани източници (Biddle, 1986; Knowles, 1982; Bailey, Yost, 2000; Biddle, 2000; Turner, 2001; Hindin, 2007; Schriver, 2015; van Wormer, Besthorn, 2017) – или на пуб-

ликации, фокусирани към отделни аспекти на ролевата концепция (Goffman, 1959; Biddle, 1979; Athay, Darley, 1982; Turner, 1990; Vail, 2007; Franks, 2007; Dandaneau, 2007; Schmitt, 2008; Elster, 2009; Podolny, Lynn, 2009; Brandle, 2011; Gray, 2013).

Видният познавач на социалните роли американският психолог и социолог Бидъл (Bruce Biddle) препоръчва представите за роли да се свързват и извеждат от представите за поведение с всичките негови параметри, фасети и особености (Biddle, 1979). Според Biddle човешките същества (от социологическа гледна точка) се характеризират с два вида белези – *физически черти* (относително трайни и непреходни; без пряко значение за социолозите – например телостроеж, форма на лице) и *видове поведение* (преходни и динамични, повтарящи се и насочени към другите; с пряко значение за социолозите).

И понеже поведението е *екзистенциален факт*, то се характеризира с отделни аспекти / фасети, може да преминава от една форма / разновидност в друга и е неразривно свързано с предизвикващите го причини. Фасетите на поведението са съвкупности от близки / сходни качества, подлежащи на описание, разграничаване и измерване. Следователно фасетите на поведението са опорните точки, чрез които бива разпознаваем човешкият индивид / личност. В тази връзка се води сериозен спор за границите / обхвата на понятието *поведение* и на всяка негова фасета включително. Някои автори считат за поведение само наблюдаемите негови съставки (*overt behavior*), но множество психични дейности, които не могат да се наблюдават пряко (мислене, представи, спомени), ала са неразривно свързани с конкретни поведенчески изяви (*covert action; internal behavior*), също следва да се включат в състава на понятието поведение. И за да се осигурят донякъде ясни граници за такава дихотомия, понякога терминът *behavior* се ползва само за наблюдаеми изяви или бива ползван терминът *performance* (Thomas, Biddle, 1966 – по Biddle, 1979).

Фасетите са отправна точка и за осъществяване на *сравнимост* между отделни поведения. Ако е налице сходство между фасетите, поведенията са *идентични* или *подобни* (според степента на сходство) и по този начин се постига преценка за *съпоставимост* между социологическите събития и възможност за тяхната *класификация*, а чрез сравняването на фасети се постига и *измеримост* на поведението.

Поведението по правило е цел-ориентирано и затова основна негова дименсия са *ефектите* от поведенческата активност. Нивата на такава оценка са три: 1) дали е налице поведение въобще; 2) каква е неговата насоченост и 3) какви са последиците от това поведение. Като тук следва да се отбележи, че при всеки ефект от насрещно поведение последиците (макар в нееднаква степен) са с вероятностов характер.

Поведението на човека не е изолирано явление, то практически винаги е свързано с поведението на отсрещен човек. При тази *поведенческа свързаност* насрещните поведения могат да се влияят по един или друг начин помежду си. Те могат да се *усилват* или да се *потискат* в зависимост от обстоятелствата – като инструментите за такова влияние биват наричани *награда* и *поощрение*.

Често повлияемостта на поведението е по механизма на *имитация*. Ранни теоретици определят имитацията като *инстинктивен процес* (Morgan, 1896; Tarde, 1903

и McDougall, 1908 – по Biddle, 1979), като спонтанна имитация е била наблюдавана при деца на възраст под един месец (Meltzoff, Moore, 1977 – по Biddle, 1979), но това обяснение не валидизира *всички случаи* на имитация. При тях има основания да бъде употребяван относно имитацията терминът *поведенческа заразност* (Polansky et al., 1950; Lippitt et al., 1952 – по Biddle, 1979), при който се открива стремеж към приобщаване към мнозинството с цел избягване на санкции. Сродно в този аспект е и явлението *конформност* (Sherif, 1936; Asch, 1956; Allen, 1965, 1975; Bass, 1961 – по Biddle, 1979), свеждащо се до способ за справяне със силния групов натиск. Сходни термини с честа употреба са *социална фасилитация* и *моделиране* и има масив от публикации за вреди заради девиантно поведение под влияние на телевизионни предавания (Bandura, 1973; Berkowitz, 1962; Geen, 1977; Geen, Quanty, 1977; Goranson, 1970 – по Biddle, 1979). Налице е още изобилие от данни, сочещи ефекти от влияние над поведението (за добро или лошо) – описвани впрочем от древни времена от мислители, историци и литератори – като въздействия на обкръжението над поведението на индивида.

Прави впечатление, че интерпретацията на човешкото поведение от позициите на социологията е твърде специфична и значимо се отличава от интерпретациите на биологичните науки или от мнения на хора от текущото ежедневие. Тази социологическа интерпретация на поведението обаче е важна, защото чрез нея ние достигаме до конструиране на понятието *социална роля*. По тази причина основната част от характеристиките за *човешко поведение* са високо сходни с характеристиките на *социална роля*. Та нима *социалната роля не е човешко поведение, извършвано в конкретен социален контекст*, при спазване на съответните правила и норми!

Ето някои от най-важните термини в *Ролевата теория: статус, роля, експектации, норми*. Тук за всеки от тях ще приведем кратко описание на неговите основни характеристики.

1) **Статус**. Този термин е сред основните компоненти, описващи *структурата на обществото* – статуси, роли, групи, институции, общности (Hughes, Kroehler, 2011), защото е свързан с *позиция*, която индивидът заема в конкретната група, общност или общество.

Тази *позиция*, наричана още *статус*, е определител за *идентитет* на индивида – понятие, което е въведено в социологическия речник от Ериксон (Erik Homburger Erikson) за дефиниране на самосъзнание (self-awareness) и персонална идентификация (Å. Н. Erikson, 1956, 1968 – по Biddle, 1979). Разглежда се още и като междуличностов разграничител в социални ситуации (Gross, Stone, 1964; Stone, 1962 – по Biddle, 1979) или способ за определяне мястото на индивида в масовите общества (Klapp, 1969; Stein, Vidich, White, 1960 – по Biddle, 1979), за да легитимира в тях своето присъствие и характерни белези.

Съществува значително припокриване между концепциите за *идентичност* и *социална позиция*. Концепцията обаче за *позиция* е малко по-ограничена от тази на *идентичност*. В обобщение, *позицията* е *идентичност*, използвана за обозначаване

на две или повече лица, вероятно споделящи една или повече явни характеристики (Biddle, 1979).

Терминът *позиция* се използва в описанието на „социалната конструкция на реалността“ като инструмент за екстернализация, обективизация и интернализация на социални обекти и събития, с което човекът се превръща в социален продукт на създадена от него обективна реалност, която впрочем съвсем „не е неизбежна“ (Berger, Luckmann, 1966 – по Croteau, Hoynes, 2018).

Терминът *позиция* се дефинира чрез: а) *вид упражнявано поведение* – готвач, водолаз; б) *телесни белези* – инвалид, жена; в) *предходни обстоятелства* – жертва, емигрант; г) *социална структура* – шеф, гражданин; д) *преценка на околните* – на-трапник, лидер.

Някои *позиции* са *трайни и необратими* (негър, покойник), а други – *преходни* (девица, пътник) – като съществуват и *празни / кухи позиции*, при които не присъства понастоящем нито един носител за посочената позиция (византиец, призрак), но в специални случаи такива позиции са нужни и релевантни.

При някои *позиции* е налице *високо ниво на съпътстващо уважение*, изводимо от естеството на съответната позиция, а не толкова от индивидуалните качества на носителя (Podolny, Lynn, 2009) и при такива случаи предпочитаният термин за позиция е *статус* – когато е явно, че социалният статус на това лице се характеризира с *престиж* (например професор, но не и клошар) (Biddle, 1979).

Макар първоначално съотнесени като синоними, днес понятието *позиция* се употребява по-рядко и предпочитаният термин е *статус* (Hughes, Kroehler, 2011; Macionis, 2018; Croteau, Hoynes, 2018). Ала терминът *статус* е удачен (Biddle, 1979), когато качеството *престиж* е очевидно (например император). Все пак, практически всички позиции могат да притежават *престиж* в една или в друга степен / контекст и поради това постепенната замяна на позиция със статус изглежда разумна.

В тази връзка, при всяка *позиция / статус* присъщият *престиж* бива свързан с няколко източника за своята поява – власт, благосъстояние, авторитет, харизма. Следователно статусите могат да са повод за *привилегии* под формата на официални или неофициални предимства.

Поради това почти всяка *позиция / статус* става генератор на *социално неравенство*, защото е съставен елемент на обществената *йерархия* и оттам – механизъм за *социално развитие* или, в случай на несполука – причина за *социални колизии*.

Според произхода си *позицията / статусът* биват *приписани* (получени по рождение или извън волята на носителя – жена, негър, вдовец) и *придобити* (получени по волята на носителя и във връзка с възникване на негово качество – полицаи, разбойник, певец).

Всички *позиции / статуси* следва да бъдат *легитимирани*, за да се обяви тяхното съществуване, като легитимацията се извършва по официални критерии и с официални ритуали (коронация на крал) или чрез неформално одобрение от заинтересованите околни (посочване на пророк, на водач).

При всеки вид *позиция / статус* характеристиките за *приписаност* и *придобитост*

могат да са представени в нееднаква пропорция и да бъдат съвместявани при някои случаи на *причинно- следствени* връзки (юристите са често потомствени, наркомани и престъпници често са потомци на бедни хора).

Конфигурацията от *позиции / статуси* е динамична през живота на индивида и е под влияние на биологични, културални и средови фактори и може да бъде променяна нееднократно, като тази промяна е постъпателно плавна или рязка, внезапна.

Всеки индивид е носител на голям брой *позиции / статуси*, но един от тях има много по-голямо значение от останалите и се нарича *основен статус* (master status), например – слепец, лекар, президент, защото определя най-важните взаимоотношения и взаимодействия на индивида с околните.

Индивидите могат да са носители на поредица *позиции / статуси*, които са свързани помежду си с обективно съществуващи механизми, и тогава тази взаимозависима / свързана съвкупност се определя като *статусен комплекс* (status set), например момиче, което е сестра на брат си и дете на родителите си.

За много социолози *категиорите раса, класа и пол* са нещо повече от master status, те са основни параметри и концепти за социален анализ (Andersen, Collins, 2007; Richardson, Taylor, Whittier, 1997 – по Hughes, Kroehler, 2011) на изключително важни социални процеси, както и за определяне на социалните структури в техния напречен срез и динамика.

2) Роля. Този термин е най-важният компонент, описващ *поведението на индивида* в рамките на обществото и неговите структури – в *съответствие с присъщите очаквания, норми и заемания статус* (Macionis, 2018), като свързващ елемент в социалните процеси.

Според Ralph Linton (Franks, 2007) в известен смисъл *ролята* е динамичен аспект на *статуса* и превръща присъщите му права и задължения в краен ефект според локализацията си в организационната мрежа на обществото – до което се свежда на *макро-социологическо ниво* структуралната визия за роля.

Според George Herbert Mead (Franks, 2007) мястото на *ролята* е да бъде отклик на рефлексивния капацитет на хората да възприемат себе си така, както околните възприемат тях – чрез поведение, с думи и с жестове – до което се свежда на *микро-социологическо ниво* интеракционистката визия за роля.

Повечето *социални роли* съществуват като взаимосвързани *двойки / набори* (Turner, 2001) и не са възможни без съответните им насрещни / партниращи роли (например – учител и ученик, приятел и друг приятел) и поради това се реализират в рамките на *ролеви взаимоотношения*.

Важно качество на *социалните роли* е възможността за *психично формулиране* (Hughes, Kroehler, 2011) на поведението – за да бъдат извършвани дейностите в правилната посока, което става за сметка на отстраняване на тясно личностови различия с оглед взаимозаменяемост на изпълнителите.

Според Biddle, 1979, дефинирането на *социални роли* се извършва въз основа на: 1) наблюдаеми поведенчески изяви; 2) изпълнители на съответните роли (могат да бъдат и не-човеци); 3) обикновено са лимитирани в конкретен по време и място контекст; 4) съдържат само поведенческите изяви, присъщи на съответния изпълнител (в неговия статус) и в съответния средови контекст.

Класификациите на *социалните роли* са разнообразни. Една от тях подрежда ролите по следния начин – *религиозни, политически, естетически, технически, икономически, образователни, военни*. Тази класификация обхваща само част от възможните роли (Znaniecki, 1965).

Всички социални роли притежават балансиран набор от права и задължения, регламентиращи до каква степен поведенческите изяви в рамките на съответната роля се оценяват като ефективни и удачни от околните и доколко в тази роля се наблюдават елементи на неприемливост (девиантно поведение).

Важен параметър на социалните роли е нивото на генерализация – или практикуване на роли от голям брой индивиди в твърде различни условия (например – поведение на деца), но понякога ролите са контекстуализирани спрямо лимитирано разнообразни условия или персонализирани, ако са предвидени за определен изпълнител; възможна е и разностепенна ролева специализация.

Друг параметър на социалните роли е нивото на комплексност – при което някои роли съдържат малък брой поведенчески активности, а понякога сложността на ролите е голяма, изпълнението е трудно и изисква продължително специално предварително обучение.

Следващ параметър на социалните роли е степен на ролева диференциация – отчитаща степента на сходство между различни роли според количеството общи помежду им съставки, което е друг подстъп за определяне на наличие и степен на ролева специализация.

Добре подредените социални системи се характеризират с високо ниво на ролева интеграция, с което се отразява степента на взаимосъгласуваност на социалните роли в съответната социална система или на количеството на комплиментарни (взаимопредполагащи се) роли.

Случва се една и съща позиция / статус да е свързана с повече от една социална роля – и тогава тази съвкупност от повече роли се определя като ролеви комплекс (role set) (например ролята на студент е свързана с роля на обитател на общежитие, на абонат на университетска библиотека).

Важен инициален етап на ролево функциониране е поемане на роля – или социална интеракция на приемане и „вживяване“ в предстоящата за изпълнение роля, с изграждане на предположения за облик на очаквано поведение (Dandaneau, 2007); игровото поведение е тренировъчна „сцена“ в това отношение.

Ако социалната роля е комплект от прескрипции, то ангажираността с конкретна роля се нарича ролево изпълнение (role performance) и отчита специфичния облик на ангажираност на конкретен индивид със съответната роля (например професорът може да е стриктен и строг или разсеян и великодушен).

Когато експектациите спрямо социална роля се преценят като несъвместими, възниква състояние на ролево напрежение у изпълнителя (например преподавател, задължен да спазва дистанция към своите студенти, но същевременно изпитващ силна симпатия към някои от тях).

Когато експектациите спрямо социална роля се преценят като непосилни, възниква състояние на ролево претоварване у изпълнителя (например жена, която работи на пълен работен ден, заета е с малки деца, има проблемни родственици, болна майка и постоянно изискващ внимание съпруг).

Друг източник на стрес и напрежение може да бъде ситуация на *изход от социална роля*, когато тази роля е преценявана като крайно важна за изпълнителя (Ebaugh, 1988 – по Hughes, Kroehler, 2011) и последвалата загуба на статус се възприема като мъчителна (например при пенсиониране).

Когато е налице ситуация, налагаща едновременно упражняване на роли, произтичащи от два или повече статуси, свързани с противопоставящи се интереси, възниква *ролеви конфликт*, при който е възможна поява на стрес и дискомфорт, или на опити по реструктуриране на време и ангажименти – за да се избегнат неприятни последици от този конфликт (например началник на собствената си съпруга).

3) Експектации. Набор от очаквания спрямо изпълнение на съответна *социална роля* от страна на обкръжение, свързано с тази роля като партньор или заради последиците от ролевото поведение на отсрещния индивид, изпълнител на съответната роля.

Терминът *експектации* предвижда употребата на символи, които са свързани по своя смисъл със символи, включени в изграждане на концепта за позиция / статус (например от лекаря се очаква дейност, насочена към медицински процедури и поведенчески подход, присъщ на лекарския статус).

Терминът *експектации* се отнася само за човешки същества и за събития, имплицитно относими към дейности, свързани с човешки същества (например за експектациите не са присъщи очакванията за поява на дъжд или на подобни природни явления).

Терминът *експектации* се отнася само към характеристиките на тези човешки същества – черти, личностови качества и форми на поведение (например към експектациите не се отнасят предпочитания или изисквания към формата на носа на ролевия партньор).

По принцип *експектациите* не са неутрални, защото съдържат в една или друга степен отклик спрямо поведението на ролевия партньор (например експектациите съдържат елементи на одобрение или неприемане на конкретни поведенчески изяви и загатват за възможна реакция).

Приема се (Biddle, 1979), че *експектациите* са свързани с пет атрибута, прилагани понякога към концепцията за ролеви очаквания – *санкциониране, съответствие, феноменологична еквивалентност, конформирание и просто формиране*.

Според формата на съобщаване *експектациите* биват *открити* – заявявани ясно и недвусмислено (например становища относно професионалното поведение на лекаря) и *прикрити* – когато отношението към поведението се изразява в последващи санкции (например майка наказва детето си за простъпка).

Важен параметър за понятието *експектации* е доколко те се споделят, одобряват и приемат сред членовете на общността (например оценката за аборт, за меки дроги се посрещат различно от различните слоеве в обществото и това влияе в значима степен извършителя на такова поведение).

Според своето предназначение експектациите са разделят на *персонални* – когато са регулатори на отношения между конкретни близки индивиди (например чле-

нове на семейството, приятелска среда) и *позиционни* – когато са отправени към конкретни позиции (например към лекари, шофьори, юристи).

Според своята насоченост *експектациите* се разделят на *експектации към себе си* (например за собствените поведенчески характеристики) и *експектации към околните* (например очаквания за прояви на околните в рамките на конкретна ролева ситуация).

Според формулировката *експектациите* се разделят на *предписания (prescription)* (например – не бива да се пуши), *наставления (cathexis)* (например – не одобрявам пушене) и *констатации (description)* (например – той не пуши), като тези три форми отразяват нивото на императивност на експектацията.

Разновидността *констатации* – заявяващи по косвен път лично отношение към обект / събитие с негова оценка; може да е за минало време (*отчет* – той не е бил пушач), за настояще време (*съобщение* – той не пуши) и за бъдеще време (*намерение* – той няма да пуши).

Степенуване на *експектациите* според нивото им на *категоричност* може да бъде от *изискване* (например – тръгвай веднага на училище!) към *оценка* (например – предпочитам да тръгнеш за училище колкото може по-скоро) и до *надежда* (например – вярвам, че все пак ще тръгнеш на училище).

Степенуване на *експектациите* според *изразеността на очакваното поведение* може да бъде от *високо* (например – успехът ти в училище непременно трябва да бъде отличен) към *средно* (например – постарай се да имаш добър успех) и до *ниско* (например – все пак гледай да нямаш слаб успех).

Разграничаването на *експектациите* според *непротиворечивост в отправени послания* отразява доколко авторът на експектациите е наясно какво всъщност иска в конкретния случай (например – ако се изрази така: направи нещо там, пък каквото и да стане – за мен е все едно).

Разграничаването на *експектациите* според степента на *яснота на формулировката* отразява доколко внимателно е посочен адресатът на отправеното изискване (например заповедта „не убивай“ за кого се отнася – за цивилни лица, за сънародници, за приятели или за всички, та дори и за врагове).

Разграничаването на *експектациите* според степента на *персонализация на очаквания* отразява доколко конкретни или генерализирани са тези указания (например входът за малолетни е забранен, *или* всички пътници в самолета да закопчават предпазните колани при излитане).

Разграничаването на *експектациите* според степента на *формализация на очакванията* отразява доколко ясно, точно и изчерпателно са посочени експектационните искания (например пълен списък с подробни инструкции *или* мъгливото указание в стил гледай да се справиш както можеш).

Разграничаването на *експектациите* според степента на *легитимност на очакванията* отразява доколко са правомерни и етични тези очаквания, доколко се възприемат като правилни от обкръжението (например да се пие е вредно *или* да се пие по принцип не е неправилно, важно е да имаш мярка).

Параметрите на *експектациите* не са ригидни – те са повлияни от пол, раса, етнос и възраст на изпълнителя на роля и автора на експектацията, от ситуативни и културални фактори (например – цветът на кожата може да повлияе присъдата; малцинственият етнос може да повлияе успеха в училище).

4) *Норми*. Представяват институционални правила с указания, изисквания, наредби, закони и протоколи за изпълнение спрямо социални роли, изисквания за качества на изпълнителите на тези роли, както и евентуални санкции в случаите на неизпълнение.

Според някои автори (Biddle, 1979) *нормите* не са самостоятелен и отделен клас параметри на ролево поведение, а са разновидност на експектациите – ясни формални разпоредби за контрол на облика на поведението на индивида в социалното пространство.

Според голям брой автори (Macionis et al., 2008; Elster, 2009; Hughes, Kroehler, 2011; Macionis, 2018) социалните *норми* са продукт на човешката култура и същевременно са фактор за нейното развитие – за появата на стратификация, транскултурални различия и контрол над девиантността.

Съвкупност от понятия са причислени към социалните *норми* (при различна степен на съгласие на авторите) – морални норми, законови норми, конвенции, правила на игри, трудови правила, ред на изчакване, политически норми, междудържавни спогодби, както и традиции, обичаи, ценности и нрави.

Тясната дефиниция на социалните *норми* предвижда (Biddle, 1979) следните три разновидности според форма на императивно заявяване: а) *прикрити прескрипции (конвенции)*; б) *открити прескрипции (изисквания)* и в) *инскрипции (писани правила)*.

Дефинирането на понятието социални *норми* понякога е трудно (Elster, 2009) и често се смесва с *рационални препоръки* (например – „носете винаги черни дрехи при погребение“ е типична норма, докато „носете черни дрехи при силно слънце“ е препоръка, защото така се улеснява телесното охлаждане).

Според някои автори социалните *норми* не винаги са последвани от санкции заради нарушения (Biddle, 1979) – докато при законови, граждански и административни норми са предвидени санкции, при конвенциите (ако те бъдат признати за норми!) последващи санкции не се очакват.

Не винаги социалните *норми* са полезни и ефективни (Elster, 2009) – те понякога са изоставащи от ситуацията, може да им липсва гъвкавост, често биват преценявани като субективни и несправедливи и дори – опасни (например традиционното отмъщение тип „вендета“ води до кръвопролития).

Основната функция на социалните *норми* е регулативната им задача по отношение на описание, квалификация и анализ на опасно и девиантно поведение, както и за формулиране на свързаните с това правни разпоредби и закони (Croteau, Hoynes, 2018)

Задачата на социалните *норми* се свежда до *оповестяването на правила за разграничаване* на правилно от неправилно поведение в конкретна ситуация и информиране на хората за съдържанието на тези разграничения, както и инструкции за

справяне с отклоненията (Hughes, Kroehler, 2011).

Фазите в съществуването на социалните норми (Finnemore, Sikkink, 1998) са: *по-ява* – време за убеждаване на околните в целесъобразността на нормата; *каскада* – време за заставяне на околните да приемат и спазват нормата, и *интернализация* – период на автоматично съдействие на нормата.

Възникването на социални норми може да бъде чрез следните механизми: (Horne, Mollborn, 2020) *консеквенциализъм* – когато регулират поведение на индивид, значимо влияещо сдбата на околните, и *релационизъм* – когато се генерират норми, приятни за околните, но без влияние над съдбата им.

Фактори, повлияващи социалните *норми* (Finnemore, Sikkink, 1998): *легитимация* – изгодната за изпълнителя норма се приема по-лесно; *проминентност* – удачни норми са по-широко разпространени; *качество* – дълготраещите и универсални норми са по-проминентни; *предистория* – нормите, въведени след предходни норми, са по-трайни; *мегасъбития* – например кризи и войни преципитират нови норми.

Според естеството на разпореждането социалните *норми* се разделят на *проскриптивни*, сочещи какво поведение да не се допуска (например – не се пуши в ресторант) и *прескриптивни*, сочещи какво да бъде съответното поведение (например да се мият ръцете преди хранене).

Според начина на съобщаване социалните *норми* се разделят на следните форми: а) *чрез устно нареждане* (например устна заповед); б) *чрез писан текст* (например ведомствен правилник, закон; постановление; в) *чрез образен символ* (например пътни знаци); г) *чрез мимика, жест* (например израз на упрек или на одобрение); понякога се случва съобщаване на нормата по различен начин.

Функционирането на социалните *норми* се осъществява чрез механизми / системи за *социален контрол* – *формален* (например санкции с негативно или с позитивно съдържание) или *неформален* (например телесен език, невербални жестове), като с това се извършва социализация на индивида – *инцидентно*, по конкретни поводи или *системно*, чрез специални институции.

Макар привидно, в периферията на социалните *норми* важно значение имат *традициите* като регулатор на социалните порядки и делничното поведение на хората заради своите исторически корени и разпространеност (например традиционните ритуали ефективно влияят междуличностови отношения).

Друга привидно периферна съставка на социалните *норми* са *нравите* – заради благотворното им влияние над социално неприемливо поведение и култивиране на про-социални ценности (например под въздействие на нравствено извисено обкръжение девиантността бележи редуциране).

Официално встрани от съвкупността на социалните *норми* *вярванията* са мощен фактор, който е способен да стимулира създаване на социални норми или да блокира тяхното прилагане (например във връзка със суеверия масовото поведение понякога се отклонява от официалните предписания).

След този кратък обзор на основните понятия в *Теория на ролите* редно е да посочим едно важно обстоятелство. Знаем, че тази теория коментира ролевото поведение на човека, а концептът за *социална роля* е неразривно свързан с *поведение* в контекста на различни ситуации. Изпълнението на роли е според очакванията и изискванията на околните, както и според обективните средови наличности и фактори, но без значение какви са модифициращите въздействия, винаги зад понятието роля са налице съвкупности от *движения, действия и дейности* с общото наименование *поведение*. Поведението е базисна човешка характеристика – нещо повече, то е базисна характеристика на всички живи същества и тук ние съвсем накратко отбелязахме *важността на еволюционната предистория* за облика на човешкото поведение. Споменавахи сме и преди за това (Толев, 2020 а,б). И понеже процесът на моделиране на поведенческите изяви на живите организми чрез еволюционна приемственост на успешни адаптации е очевиден, не бива терминът *социална роля* да се счита само за инкапсулация на явления от тясно социологически тип.

Въведеното в средата на ХХ век понятие *социална роля* като ключов термин на социолозите със задача да описва междучовешки взаимодействия през призмата на социологическата наука съвсем рядко и подчертано скромно обръща внимание на биологичната „подплата“ на този термин. А всъщност, както вече посочихме, *социалната роля* е дефиниция за човешко поведение – обаче реализирано в рамките на социални ситуации, охарактеризирани с понятията *позиция / статус, експектации и норми* и евентуално последвани от *санкции*. Следователно *социалната роля* е изцяло изводима от *поведение* с всички негови (включително и биологични) параметри. Както и с неговите *еволюционни предпоставки*.

Съвременната палеонтология и палеоантропология са направили много за изясняване на основни етапи от тези предпоставки. Но успехът е основно в насока на палеоморфологията, докато достиженията в палеобиологията са оспорими или малобройни, „защото поведението на животинските организми не е подвластно на фосилизиране“ (Tattersall, 2010). Поради това ценни са данните от съпоставка на явления и процеси при сега съществуващите животни и човешкото функциониране (включително и поведение) – с пълно осъзнаване на риска от неверни заключения. Защото примерите за *паралелна еволюция* на органи и функции при *неродствени* според изискванията на кладистиката животински групи са многобройни. Но въпреки това сходствата между съвременните животни и човека са изумителни, защото при всички тях са налице общи системи на поведенческа активност (Del Giudice, 2018) – на *агресия и страх, на сигурност, отвращение, статус, уажване, свързване и обгрижване, обвързаност и привързаност, реципрочност и придобиване, любознателност и игра*. Тези системи, независимо от еволюционните си корени, чрез едни или други „приспособления“ привеждат в действие три основни поведенчески насоки – *себесъхранение, размножаване и грижи за потомството и съдействие за оцеляване на вида като цяло* (Большаков, 2001). С което се разрешават адаптационните проблеми на всички животински видове – *оцеляване, уажване, родителство, роднинство, групово живеене* (Buss, 2014; Большаков, 2001).

Ние виждаме в посветените на поведението на животните съвременни ръководства появата на информация относно нови и интересни аспекти – например *тезата за личност* (Rubenstein, Alcock, 2018; Dugatkin, 2013; Bergmuller, 2010), според която при много животински видове са налице *поведенчески вариетети*, аналогични на вариетети на база личностови черти при хората. Петнистата хиена (*Crocuta crocuta*) например демонстрира такива вариетети по оста „храброст-плахост“, което влияе върху облика на ловното ѝ поведение и става причина за определяне на статуса ѝ сред ловната група (Dugatkin, 2013). Сходни вариетети в поведението са наблюдавани при сурикатите (*Suricata suricatta*), с въздействие над възможностите им да изпълняват роли на пазач и детегледачка (Rubenstein, Alcock, 2018). Този феномен, наричан още *поведенчески синдром*, обяснява защо в рамките на един и същи вид някои индивиди имат по-изразена агресивност, любознателност и инициативност, което има значение за тяхното „обществено положение“ в групата (Bergmuller, 2010), за уменията им за социално обучение и участие в създаване на *животинска култура* (Van Schaik, 2010), за спазване на съвместност в рамките на загадъчното явление *колективно поведение*, наблюдавано сред птичи ята, рибни пасажи и многохилядните стада антилопи из африканските савани (Sumpter, 2010). Ето защо е правомерно да споменем, че вариететите на поведение при животните обуславят вариетети на адаптивния им успех – следователно отклоненията в стандартите за животинско поведение означават *нееднаквости в справяне с присъщи „типични“ дейности*, които ние спокойно можем да приемем за *еквиваленти на човешки роли*. А това директно означава, че концепцията за социални роли не е *монополна за света на човеците* и нейната „долна граница“ плавно навлиза сред дебрите на предчовешкия свят до равнището на нашите предци – животните.

Тази констатация отдавна битува в социологическата книжнина (Biddle, 1979). Посочено е, че концепцията за роля е приложима както за човешкото, така и за животинското поведение (Benedict, 1969; Reynolds, 1970, по Biddle, 1979), но с някои различия. 1) Като цяло ролите при животни са генерирани от инстинкти, докато при човека са продукт на социално научаване. Обаче в колониите от павиани протича интензивен процес на социализация с усвояване на роли (Ardrey, 1966, по Biddle, 1979), а при човеците част от ролите са генетично „подплатени“ (посредством *архетипове*?) (Stevens, Price, 2000; Stevens, 2002). 2) Докато при човеците ролите се диференцират в социално генерирани общности, при животните те са характеристики за вида като цяло. 3) Хората споделят култура, основана на символи и символно заявени експектации населяват човешките когнитивни структури, докато при животните такова явление е слабо вероятно. 4) Социалните системи, обитавани от животни, са продукт на еволюция с Дарвинова селекция, докато поне част от социалните системи при човека са „планирани“ от самите участници. И понеже два вида са ролите във връзка с фокуса на действие – *функционални* (например – водач, защитник, пътник) и *ценностни* (например – герой, светец, разбойник) (Turner, 2001), при животните роли от втория тип няма. В подкрепа на наличието на роли при животните е и голямото сходство с човека (Manning, Dawkins, 2012) в устройство и функциониране на пове-

денческите модули *стимули и комуникация, вземане на решения и мотивация, научаване и памет, социална организация*, така че приликата по отношение на *сензорните, когнитивните и невро-двигателните* компоненти на поведенческия акт са огромни. Защото ролите са всъщност *мрежи на интеракционни компетентности* (Athay, Darley, 1982). И не е случайно, че *играта* – твърде разпространено в животинския свят явление, е процедура по научаване и оптимизиране на такива компетентности (Gray, 2013). А *игровото поведение* при животните се оказва практически идентично с това при децата (Ferrante, 2009), като процесите на игра при малките деца са насочени към усвояване на *роли на значимите други* и този феномен, забелязан още от Мийд (George Herbert Mead), е налице както при играта на хората, така и при играта при животни (Fagen, 1981; Burghardt, 2011 – по Ferrante, 2009).

И ако приемем, че *ролевото поведение* е *присъщо както на хора, така и на животни* – защото извират от общи или сходни биологични обстоятелства, следва да се запитаме какво е съдържанието на уточнителната характеристика *социално*. И тук възниква поредица въпроси. Всички роли ли са социални по дефиниция? Или само онези, практикувани от социално живеещи организми? Или само когато налице е „реквизит“ от социални ситуации и процеси? Почесването е поведенчески акт с ясна физиологична цел – но ако е придружител на смущение, срам или безпокойство, то става ли част от социална роля, целяща избавяне от смущаващата ситуация? Храненето е невероятно древна поведенческа активност, зародила се още в едноклетъчния свят преди повече от милиард години – но ако се провежда в специални случаи, например като част от процедурата на ухажване на партньор, то променя ли своето „послание“ и става ли модификатор на съвсем друга роля, свързана с репродуктивните процеси? Южноамериканските маймуни капуцини *Cebus* се взаимопредупреждават с крясъци при поява на ягуар, ала те предупреждават и газели, които по тази причина търсят тяхната близост (Fleagle, 2013) – и в това поведение само инстинктивен акт на колективна защита ли се крие, или има „примес“на роля, свързана с алтруистично алармиране спрямо други животински видове? Нека погледнем към самотния индивидуалист – тигъра *Panthera tigris*, който с голямо внимание планира нападение над своята жертва по съвсем същия начин, по който *Homo ergaster* би правил това, за да нахрани себе си и децата си. И да размислим дали ролята *ловец* е еднакво проявена при двата вида живи същества? И дали изведнъж става социална роля, ако се касае за групово ловуващо хиеново куче *Lusaon pictus* или социално живеещия лъв *Panthera leo* с неговия добре организиран прайд, и груповия ловец *Homo neanderthalensis*? Да отидем още по-далече. Дали поведението по себеспасяване и спасяване на застрашеното потомство при горски пожар е еднакво при изплашената майчица от вида *Homo sapiens* и изплашената кухорога газела *Eudorcas thomsonii* – известна впрочем с невероятната си майчинска жертвоготовност? И ако сме съгласни, че тяхното поведение е практически тъждествено – и понеже представлява обособен набор от себеспасяващи телодвижения – то *дали има свойствата на роля* – макар заплахата в случая да не произлиза от друг жив обект?

Отговорите на такива въпроси са трудни и нееднозначни. И са необходими още много умствени усилия за разгадаването им. Засега сме принудени да се задоволим само с предположения за същината на понятията *роля* и *социална роля*, при пълна увереност в тяхната възможна непълнота и преходност.

Позволяваме си да определим първото от тези понятия по следния начин.

Ролята е организирана (комплексна) съвкупност от поведенчески изяви на базата на психични представи за възможния необходим облик на тези изяви.

Определението е сходно с дефиницията „ролите ни позволяват да формулираме поведението си психически, за да можем да оформяме действията си по подходящ начин“ (Hughes, Kroehler, 2011) и е относимо както за човека, така и за животни, способни да изграждат предварителен модел на желаното поведение. Дали всички животни, априорно притежаващи поведение, имат уменията да съставят такива предварителни модели на дейността си? Тук стигаме до понятието *когниция* и до интелигентното чехълче *Paramecium caudatum* с неговите успешни стратегии по издирване на храна (Raven, Johnson, 2012), които добре се вписват в концепцията за *аутопоеза* (Varela, Maturana, 1974) и *системната визия* за естеството на живата материя, допускаща *когниция* дори без налична мозъчна тъкан (Luhmann, 1995).

Това определение е съставено от пет ключови елемента: 1) *организирана / комплексна съвкупност* – защото предвижда система от взаимосвързани и взаимозависими компоненти; 2) *поведенчески изяви* – защото обхваща под форма на комплекс поредица феномени: движения - действия - дейности - постъпки в последователна верига от изяви с общото название поведение; 3) *психични представи* – защото изисква предварително и съпътстващо наличие на мисловни / когнитивни образи (mental images), насочени към естеството на поведенческия акт; 4) *възможност за изявление* – защото е извършена оценка на условия за осъществимост; 5) *необходимост на изявите* – защото ролята обслужва конкретна потребност.

Така формулираното определение за *роля* лесно се трансформира към понятие за *социална роля*. В тази насока дефинициите са твърде сходни: „(социалната) роля е очакваното поведение от заемащия конкретен статус“ (Macionis, 2018); „(социалната) роля е поведението, задълженията и правата от заемащия социален статус по отношение на друг социален статус“ (Ferrante, 2009); „(социалната) роля е набор от експектации (права и задължения), дефиниращи поведението (от гледна точка на хората) като подходящо или неподходящо за заемащия статус“ (Hughes, Kroehler, 2011); „(социалната) роля е набор от очаквани поведения, асоциирани с конкретен статус“ (Croteau, Hoynes, 2018); „(социалните) роли са експектации за адекватно поведение в конкретна позиция“ (Schriver, 2015); „(социалните) роли следва да се интерпретират като нормативни ограничения спрямо интеракциите“ (Athay, Darley, 1982).

Прави впечатление, че социолозите често пропускат уточнението „социална“ и приемат термина „роля“ като единствен словесен изразител на ролевия концепт, имплицитно посочвайки пълно тъждество между тези категории. Но присъствието на реквизитите („статус“, „експектации“ и „норми“) утвърждава убеждението, че фор-

мулата на социологическата визия за този концепт е „социална роля“. Това не буди учудване – та нали *социалната роля* е зачената точно сред социологическия понятиен ареал и някак става правомерно социолози да употребяват нейната съкратена версия – *роля*. Но от тази констатация възниква усещането, че всъщност дихотомията *роля* – *социална роля* не е ясна, че двата термина се припокриват в значима степен и семантичното уеднаквяване на тези понятия набира скорост – особено след навлизане в последните десетилетия на биологическите и еволюционистки парадигми в класическата социология.

Все пак според нас понятието *социална роля* не е лишено от познавателен потенциал. То е силен указател за естеството на параметрите, ограничаващи ролевото изпълнение. Щом тези модифициращи и детерминиращи фактори са от *символен тип* (който е характерен за *Homo sapiens* способ на известяване), щом налице е *позиция / статус* в социалната общност, дефинирани с *експектации* и укрепени с *норми* от социално присъстващото обкръжение и съответните социални институции, то следва и *ролите* да бъдат *социални* – защото описват облика и хода на социални процеси, а не на събития в не-живото Битие. Нека опитаме да изясним нюансите със следния пример. Да си представим гепарда *Acinonyx jubatus* в стремеж да се докопа до малко павианче *Papio hamadryas*, за да утоли глада си в рамките на животинската версия на ролята *ловец*. Като тук допълващото уточнение *социална* едва ли е нужно, защото се касае за ролева диада *хищник* и *жертва* – макар драмата да се разразява между две *взаимодействащи живи същества*, с което те формират нещо като *социум* в миниатюра (броят участници не е валиден определител за *социум* – та нали Робинзон Крузо и Петкан, също двама на брой, без съмнение са били в *социум* на острова си). Атаката на разгневената майка-павиан *Papio hamadryas*, с подкрепата на солидарното павианско стадо, успява да прогони опасния хищник в рамките на по-сложната (и вече *социална*) пиеса, включваща *роли* (този път – *социални*) на *родител-защитник* и *съюзници* срещу *враг*. В този пример има разлики в двата вида поведение (на нападение и на отбрана), но заради анималистичния пейзаж в стил Ръдиард Киплинг, различието не се приема като фундаментално, а само като вариации на тема „е ми, такава е животинската природа“. Затова нека добавим още един пример – но този път от света на човеците. Арогантен, дързък и свиреп *грабител* и *убиец* е изправен пред съда и адвокатът, негов *защитник*, пледира за снизходителност относно присъдата, с което изпълнява своята *социална роля*. Този адвокат е чувствителен и принципен човек, но е служебно задължен да брани престъпника – в разрез с личните убеждения и своята „човешка природа“. Което е типичен пример за поведение в рамките на такава изцяло *социална роля*.

Ето защо ние с охота се присъединяваме към споменатите по-горе дефиниции за *социална роля* и си позволяваме да предложим следното определение на това второ понятие.

Социалната роля е организирана (комплексна) съвкупност от поведенчески изяви на базата на психични представи за експектации и норми спрямо заеманата от изпълнителя позиция / статус.

Определението е сходно с дефинициите „социалните роли са организирани поведенчески модели и очаквания, които съответстват на дадена позиция (йерархична, функционална, социална) или които съпътстват конкретна ситуация“ (Bailey, Yost, 2000) и „социалната роля може да се разглежда като модел на поведение, който възниква по отношение на определена социална функция и който се отнася до съвкупността от очаквания, които обществото има за поведението на индивид, заемащ определена социална позиция“ (Brandle, 2011).

И в обобщение ще заявим, че представите ни за роля / социална роля са две полярни крайности с множество преходи на „социалност“ от непрекъснат тип между тях и ясно разграничима дихотомия на тези две състояния (както вече посочихме) не съществува. Поради това всички характеристики относно роля / социална роля, които предстои да обсъждаме, са еднакво приложими – макар в нееднаква степен – спрямо двата термина заради тяхната сходна биологично-психично-социална природа.

В тази връзка ще допълним, че в биологичната и психологичната литература масово се прилага понятието *поведение* – дори и там, където определено се касае за роля. Двата термина се считат взаимно заменяеми, но според нас *разлика между тях има*. Тук няма да обсъждаме класификациите на видовете поведение – само ще споменем, че публикуваните дефиниции са безчет, а удовлетворителни определения в контекста на модерната биология трудно се намират (Levitis et al., 2009). Обаче като цяло категорията *поведение* е с по-общ характер и се отнася практически за *всичките видове жизнена активност*, докато категорията *роля* има *по-конкретно предназначение* и е фокусирана върху ангажирането на индивида с осигуряване на конкретни потребности по приемлив и осъществим начин. Нека илюстрираме някои от различията между двете понятия. Да си припомним примера с гепарда *Acinonyx jubatus* и опита му да се нахрани с малкото павианче *Papio hamadryas*. Неуспешното приключване поради намеса на защитницата – майка и нейните съюзници протича по протокола на ролево взаимодействие. Но ако неуспехът е заради непредвидимо препъване на гепарда в сух клон, позволяващо на плячката да се изплъзне, ролеви-ят дует се разпада поради намеса на средови не-жив фактор – както понякога внезапният силен дъжд прекратява ролевата активност на футболистите по време на мач. Този тип ситуации чудесно се описват с понятието *поведение*, докато в такива случаи понятието *ролево поведение* няма силата да обхване всички детайли от случилото се. Ето и друг пример. Да си представим човек, вцепенен до ступор от страх заради екстремна заплаха. Това е вариант за ролево поведение от групата *себезащита* и понякога може да е съпроводено от загуба на контрол над тазовите резервоари – като тази проява също е част от *себезащитното ролево поведение*. Но ако по някаква калпава игра на случая явлението инконтиненция не е продукт на екстремен страх, а е изводимо от съпадаща по време диспепсия, тази съставка е извън *ролевото поведение* на този индивид, но остава част от неговото *общо поведение* в тази

неприятна ситуация. Ето защо си позволяваме да твърдим, че категорията *поведение* – любима на биолози и психолози – е по-всеобхватна, но по-слабо разграничаваща нееднородните съставки на поведенческите изяви, докато категорията *ролево поведение* е с по-тясно поле на приложение, сведено основно до взаимодействията между активни живи индивиди, но не включва форми на жизнена активност извън ролевия сценарий.

Тук обаче се налага още едно уточнение. Има дейности, които са насочени към осигуряване на конкретни потребности, имат добре алгоритмизиран протокол на провеждане и с лекота биха покрили критериите за роля – но при тях липсва ролево партниращ партньор. Дали биха могли да бъдат наречени и те *ролево поведение*? Нека отново си послужим с пример. Човек си осигурява и ползва дрехи, за да се предпази от лоши средови условия. Облеклото неотклонимо следва социално-културалните изисквания, а обличането може да бъде в рамките на протяжен ритуал. Следователно налице са очевидни аналогии с *изпълняване на роля* – още повече, че е налична и нейната еволюционно наследена предтеча, под форма на самоделен „чадър“ от листа, който орангутанът *Pongo pygmaeus* си прави и ползва, за да се предпази от проливните дъждове сред влажните джунгли на далечно Борнео. И ако приемем, че такава дейност е *ролева*, следва да посочим партньора в този малък ролеви етюд. За тази цел си позволяваме да допуснем съществуването на особен вид роли, които наричаме *огледални роли* и които ще бъдат споменавани по-нататък в това изложение. В конкретния случай ползващият облекло човек мислено се поставя в такава *огледална роля* – например *болният аз* (ако облеклото е предвидено да пази от студ) или *смешният аз* (ако облеклото служи за укрепване на престиж). Ще се учудим, щом забележим колко много са около нас видовете и модификациите на такива роли. Ще се досетим за понятието *референтните други* от речника на психолозите, за *култа към предците* от тематичния арсенал на етнографи и антрополози, за смисъла на *тотемните изображения* при нативни култури и най-вече за изключително задълбочения концепт на Юнг (Carl Gustav Jung) за *архетипа* и особено – за загадъчния образ на *сянката* (shadow) от този чудат, ала богат на послания и прозрения архетипен пантеон (Stevens, Price, 2000; Stevens, 2002).

По този начин, с въвеждане на ролевата разновидност *огледална роля*, се осигурява правомерен достъп до ролевото семейство на много широк кръг делнично познати и крайно необходими дейности. Една от тях например – *храненето*, когато се извършва насаме, много често е съобразена с естетически норми – защото огледалният партньор е *достойният аз*, който не желае да бъде оскърбен с хранене по модела на будещи отвращение животински практики. Тук се намесва и споменът ми за моя преподавател по английски език с неговата дефиниция за *джентълмен* – *онзи човек, който извършва едно и също нещо по един и същ начин – без значение дали е сам или пред други хора*.

Но нека престанем да се вцепеняваме в лингвистична схоластика с всички тези термини и думи, с които учени и умни хора наричат сходните неща по различен начин, защото никой, включително и ние, не е имунизиран срещу изкусителната жажда

да се открие чрез пореден впечатляващ словесен конструкт – и нека съвсем накратко обобщим казаното от нас с няколко прости фрази.

Приемаме, че човешкото поведение още от древността е във фокуса на внимание в написаното из областта на човекознанието – с което се стимулира появата на социологическата наука.

Уверени сме, че без достатъчно опознаване на предчовешката еволюционна история разбирането за човешкото поведение ще бъде непълно, неточно и понякога – едностранчиво.

Окуражени сме от обстойното изследване на човешкото поведение през призмата на биологично ориентираните науки – защото то е частен случай на всеобща жизнена активност на живата материя.

Вярваме, че ролевото поведение – като част от поведението на живите организми – дава достъп до изучаване на адаптивните механизми в борбата за оцеляване и репродукция на живите същества.

Считаме, че социалните роли са полезен инструмент за изследване на социалното пространство, съдържащо процесите на социално функциониране сред човешките общности и институции.

А сега нека се насочим към разсъждения за структурата на ролевото поведение и включените в него социални роли.

Ще разгледаме категорията *роля / социална роля* от позиция на *Системния подход*, защото този подход е най-полезният за случая идеен конструкт, описващ посредством виртуални схеми конкретиката на събития от невронален и неврофизиологичен тип, за да се открият (както системите повеляват това!) онези свойства на ролевата изява, които биха били неразбираеми в рамките на отделните компоненти на комплексната система *ролево поведение* (Bertalanffy, 1969).

Принципите на *системност* – като общо свойство на Битието – са особено удачни при оценка на ролевото поведение, защото се получава информация, която не се съдържа в нито една съставна част от системата *роля / социална роля*. Огромният напредък на невронауките в изучаване на мозъка и неговата дейност е плод на системна визия за мозъчните и психични процеси (Breedlove, Watson, 2016), с важното правило – че изводите се извършват на общосистемно ниво, а не въз основа на морфологичните детайли. Поради това ще си позволим няколко встъпителни думи за основни понятия относно системната природа – включително и във връзка с анализиране на ролевото поведение.

Ние знаем, че система е формация от два или повече взаимосвързани елемента, като всеки от тях повлиява функционирането на „цялото“ и бива повлиян от поне един елемент на „цялото“ и според тази дефиниция (Ackoff, 1981, по Laszlo, Krippner, 1988) системата представлява *„цялост от взаимозависими и взаимодействащи компоненти, при запазване на идентифицируем набор от отношения със сумата на компонентите и техните връзки, както и запазвайки набора от отношения с други обекти / системи*. Като системата е *разделима цялост, но с неделими функции*, поради което (Laszlo, Krippner, 1988) *тя има свойства, които нито един от нейните компоненти не*

притежава, или както още Аристотел предрича: „Цялото е повече от сумата на неговите части“ (Копорка, 2007). При което трябва да се съобразим с предупреждението, че „опознаващите съчината на системата трябва да я анализират отстрани и извън нея“, ако държат на верни наблюдения (Caws, 2015). Това правило е важно, защото „реалността не е нито системна, нито е не-системна“, тъй като не се изучават реални системи, *каквито не съществуват*, а само „историческите следи от намеса на системни принципи“ (Dubrovsky, 2004).

Поради сложността на живите системи е удачна концепцията за комплексни системи, при които се съчетава ролята както на генетични, така и на средови фактори. И се оказва, че в тези живи същества (като комплексни системи) отделни части сякаш „узнават“ състоянието на „цялото“ – обстоятелство, за което *още Дарвин загатва в понятията вариация, репродукция и селекция*, но без да прилага термини от системния арсенал (Капеко, 2006). И това е изводимо от основните техни характеристики (Turner et al., 2018) – като ко-еволюиращи многослойни мрежи, те са съставени от много елементи – свързани, за да образуват възлите на *многослойна мрежа*. Взаимодействията – физични, химични, социални и символни – са *динамични и променливи* и се свеждат поради вътрешни или външни фактори до *детерминистични или стохастични състояния*, които са *взаимозависими* и са *ко-еволюиращи*, но по *нелинеен начин*. Те са *контекст-зависими* в качеството си на многослойни мрежи и носят алгоритмична природа. Често имат „памет“ за своята история (Turner et al., 2018). И понеже функционалните проявления и поведение на живия организъм са проекция на комплексни системи с огромна сложност, прието е да се разчита на два подхода в тяхното изследване – *възходящ* и *низходящ* – според разликите в нивата на организираност на изследваните обекти (Boogerd et al., 2007).

Сходни с *комплексността* са идеите за *модулност* на системите – *развитийна, морфологична, невронална и когнитивна* – чрез която „пропастта между разум и мозък намалява“ (Callebaut, 2009) и са посочени осем различни независими механизми на модулност (Wagner et al., 2009), с роля в областта на психологията – по отношение на нейното биологично, функционално и познавателно значение за връзка между мозък и съзнание (Calabretta, Parisi, 2009).

Всички системи са основани на принципите за *обща правила / закони*, управляващи поведението на системите в цялост, които не са *тъждествени с правилата спрямо съставни части* на системите и се свеждат до *комплексност*, под влиянието на *хаотичност, локален автоматизъм, катастрофичност* и *йерархичност*, а първите три фактора са присъщи на *динамичните системи* (Копорка, 2007). Базисни са различията между *физичните системи* (предимно затворени и еквифинални) и *биологичните системи* (по правило отворени, комплексни и поливариантни в своите изходи) (Bertalanffy, 1969), но с основните и общи за двата вида белези – *цялостност* и *обратна връзка*, гарантираща устойчивост на системните структури (притежаващи „сензори“ за реализиране на тази връзка). А *стабилността*, към която всяка система се насочва, при *затворените системи* е постижима чрез обратими процеси, а при *отворените системи* процесите са необратими – обаче за да настъпи стабилност, системите

от отворен тип разчитат на компенсаторни процеси.

Понятието *среда* представлява *съвкупност от всичките обекти, промяната в чиито атрибути въздейства на системата, както и върху обекти, чиито атрибути се променят от поведението в тази система* (Hall, Fagen, 1956, по Laszlo, Krippner, 1988). Така средата формира *системни цели* в три нива: на самата система, на нейните съставки и на надстоящата супрасистема.

Ала все пак, констатациите относно свързаните със системите явления са всъщност обобщения – *защото системата е по-скоро модел, отколкото нещо*” (Масу, 1991, по Laszlo, Krippner, 1988).

Находчива и плодотворна е тезата (Buckley, 1967), че е невъзможно ясно да се разделят нещата, „които са и които не са системи”, и ще трябва да се признае *варираща степен на системност*, а също и „субстанции” или „субекти”, които попадат под дефиницията за системи, притежават *вариращи степени на субектност*. Взаимоотношенията между компоненти на системата се свеждат до *обмен на енергия и / или информация* и в този смисъл системите са *себерегулиращи се* (адаптиращи се към средови условия), *себенасочващи се* (стремящи се към по-добри условия) и *себеорганизиращи се* (реорганизиращи себе си за по-ефективна връзка със средата). И в добавка – *ползващи обратна връзка* за своите цели.

Параметрите и свойствата на системите имат много интерпретации (Skyttner, 1996). Например системите са *телеологични* (притежаващи цел); *предсказуеми*; имат *потребител/и*; имат *компоненти*, също със своите цели; *вградени са в средата*; имат *създател*, но не задължително в религиозен смисъл (Churchman, 1971, по Skyttner, 1996). Белезите на системност са: *взаимосвързаност / взаимозависимост* на части; *холизъм* – неприсъщ на отделни части; *цел-насоченост* към финално състояние / равновесие; *вход и изход* за връзка със средата; *трансформации* по посока на цел; *ниво на ентропия*, сочещо степен на безпорядък / неопределеност; *регулация* посредством обратна връзка; *йерархия* на подредбата между „вътрешните” субсистеми; *еквифиналност* при затворени системи или *мултифиналност* при отворени системи (Litterer, 1969, по Skyttner, 1996). А според структурата системите са: *отворени* или *затворени*; *конкретни* и *абстрактни / концептуални*; *детерминистични* и *стохастични / вероятностови* системи; *статични* или *динамични* в устойчивостта си системи. Важни за всяка една система аспекти (Klipp et al., 2009) са : *състояние на системата* – „снимка” на нейния моментен статус; *специфични за конкретната система променливи, параметри и константи*; *модел на поведение* – според средата и / или вътрешните фактори; *модел на класифициране* – количествени или качествени, детерминистични или вероятностови; *интеграция на данни* – белег на комплексност; *точки на устойчивост* – зони на стабилност в системата.

Системата е виртуален конструкт, но системността е обективно присъща в Битието и притежава следните аспекти (Афанасиев, 1981): *структурен* – посочващ конкретното устройство; *функционален* – отбелязващ цели, средства и действия за постигане; *комуникативен* – описващ равнища на контактите с оглед системната цел; *исторически* – проследяващ динамика в развитието на системата; *интеграци-*

вен – балансрац системообразуващи и системозапазващи фактори; *информационен* – описващ механизми за взаимосвързване на компоненти вътре в системата и на системата с други системи и / или средата. В този смисъл системата е целенасочено функционираща конструкция, способна да разрешава проблеми спрямо определени външни условия (Сагатовски, 1976, по Афанасиев, 1981). А тези конструкции биват *реални* или *абстрактни*, запазвайки при това в еднаква степен свойствата си.

Типологиите за системна същност (Adams, 2012; Adams et al., 2014) включват някои „аксиоми“: *централност* – наличие при всички системи на две двойки прояви: възникване-йерархия и комуникация-контрол; *контекстуалност* – рамка на системата чрез средовите фактори; *дизайн* – целево неравновесие между ресурси и контакти, от което се повлиява „смисълът“ в системата; *целеустремност* – постигане на конкретни цели чрез полезно ползване на насоки и средства; *операционалност* – прилагане на системата там, където тя проявява полезно присъствие; *виталност* – необходимост от контролиране на системата за осигуряване на нейното съществуване; *информация* – присъщо е на системите да създават, съхраняват, предават и модифицират информация.

И така, определяме *системата роля / социална роля* като *комплексна, отворена, телеологична, динамична и себегулираща се* – макар осезаемо поливариантно-стохастична система с отчетлива йерархичност. Тя е организирана съвкупност, съставена според нас от пет компонента, като всеки от тях е отделна подсистема със сложна вътрешна структура. Тези компоненти са:

- 1) **Мотивационен.** Има свойството на системообразуващ компонент, защото активира системата и я насочва към конкретната общосистемна цел, или я трансформира / деактивира при необходимост.
- 2) **Идеаторен.** Съдържа знания за същината на съответната роля, за предпоставки и условия за нейното реализиране, за естество на средата и предположения за евентуални резултати от ролевия акт.
- 3) **Афективен.** Включва емоционалната реакция спрямо съответната роля – на ниво намерение за осъществяване или в хода на провеждане, както и спрямо съпътстващи средови събития.
- 4) **Комуникативен.** Включва знаци и сигнали във връзка със съответната роля – напр. говор и прозодия, поза, пантомимика и мимика, писмени указания, специфично облекло и атрибути.
- 5) **Операционален.** Включва движения, действия, дейности и постъпки по пряката реализация на съответната роля; това е „видимата страна“ на ролевото поведение.

Разбира се, и други компоненти могат да се прибавят към посочените, но за нашите цели считаме този набор за достатъчен. Защото описанието на структурата на *системата роля / социална роля* не бива да е самоцелно начинание, а подход към установяване на механизми, формиращи и моделиращи човешко поведение в условията на богато и нередко – противоречиво структурирана социална среда.

Ето кратко описание на всеки от посочените компоненти.

1) Мотивационен компонент. Както отбелязахме, този компонент активира цялата система към общосистемната цел и при необходимост я трансформира или деактивира (привежда в латентност).

Темата за мотивация на човешкото поведение е централна тема в психологичната наука – силно зависима от теоретични „доктрини“, така чести и упорити сред плеядата психолози и приканващи ни да избираме между най-различни модели (Gross, 2010) – *психодинамични*, с несъзнавани влечения и пориви; *бихевиористки*, със схеми за подкрепа и стимули; *хуманистични*, с йерархия на потребност-ориентирани избори; *био-психологични*, с изводими от телесните събития импулси за постигане на хомеостаза.

Въпреки немалоко разногласия, относно проблема с мотивация вече има съществени общоприети становища (Passer, Smith, 2007; Carlson et al., 2009; Gross, 2010; Gleitman et al., 2010; Myers, 2011; Martin et al., 2013; Gray, Bjorklund, 2014; Ciccarelli, White, 2014; Schacter et al., 2015; Zimbardo et al., 2016; Feist, Rosenberg, 2018). Приема се, че мотивите (вродени или научени, вътрешни или външни, механистични или когнитивни, съзнавани или несъзнавани, свързани с оцеляване, компетентност или социално участие (Rubin, McNeil, 1983 – по Gross, 2010) са особен вид причини, енергизиращи, насочващи и поддържащи поведението на индивида при животни и хора, а някои – само при човека (Geen, 1995 – по Gross, 2010).

Мотивационните състояния се обозначават с термина *стремеж* (drive), изразяващ се в насочване на индивида към конкретна цел (Gray, Bjorklund, 2014) – според което при бозайниците например биват обособени следните стремежи – *регулаторни* (запазване на хомеостаза при глад и жажда); *предпазващи* (от врагове, хищници, бедствия); *репродуктивни* (относно сексуални партньори и потомство); *социални* (осигуряване на подкрепа и приятелство); *обучителни* (любознателност към околната среда). Тук спадат и *естетическите стремежи* (характерни за човека, с неясен еволюционно-адаптивен смисъл). Обаче ще следва да подчертаем, че *стремежите* (drives) са недостъпни за пряко наблюдение и измерване, за тях се съди само по облика на предизвиканото поведение.

Мотивацията посредством *стремежи* възниква вследствие на *стимули* – подкрепления, награди, цели – свеждащи се до неврофизиологични мозъчни процеси, обединени в *централна drive-система* със задачи (Gray, Bjorklund, 2014) – да получава и интегрира сигнали (като евентуални стимули до достигане на *drive-ниво*) и да активира процеси, свързани с така мотивираното поведение. Приема се, че централно звено на тази *централна drive-система* е хипоталамус (hypothalamus).

Мотивационната активност на биологично ниво (а може би и не само там) се обслужва от четири съставки на специална регулаторна система (Martin et al., 2013; Carlson et al., 2009) – набор от параметри, оптимално ниво на изява на параметрите, отчитащ това ниво детектор и коригиращ механизъм с оглед на промяна. Пример за дейност на такава система е регулацията на глада (чрез нива на глюкоза и липиди)

и на жаждата (с отчитане на интрацелуларната концентрация на йони и на водния обем в циркулацията). В този смисъл мотивите са *проактивни* – насочени да отстранят бъдещ дисбаланс, и *реактивни* – насочени да отстраняват настоящ дисбаланс (Carlson et al., 2009).

Два са основните *обяснителни модела на мотивационните стремежи* (Feist, Rosenberg, 2018): 1) *Модел за редукция на стремежа (drive)*, свързан с идеята за *хомеостаза* (като оптимален баланс на жизнени процеси) (Cannon, 1929 – по Feist, Rosenberg, 2018) и проявяващ се като отслабване на мотива при възстановяване на равновесието; 2) *Модел на оптималната възбуда* (Yerkes, Dodson, 1908 – по Feist, Rosenberg, 2018), свеждащ се до активност на мотивите за постигане на оптимално ниво на въздействие, като функционирането се влошава както при прекомерна, така и при недостатъчна активация.

Друг *обяснителен модел на мотивационните състояния* е *Йерархичният модел на човешките потребности* (Маслоу, 2010; Maslow, 1970 – по Feist, Rosenberg, 2018; Ciccarelli, White, 2014; Zimbardo et al., 2016). Понятието *потребност*, обединяващо *стремежи* и *стимули* (Feist, Rosenberg, 2018), изгражда „пирамида на потребностите“ с пет нива на *потребности (needs)*. На най-ниското ниво на тази подредба са включени *биологичните потребности* (храна, вода, кислород, сън, адекватна телесна температура). На следващото ниво са *потребностите от сигурност* (телесна безопасност, налична защита и протекция, липса на заплахи от природни бедствия и нападения). На третото ниво са *потребностите от обич и от принадлежност* (желания за приятелство, секс, интимен партньор, деца, както и за семейство, за участие в социални групи). Четвъртото ниво включва *потребности от престиж* (от харесване, от одобрение, от уважение от околните и от самия себе си). Надстоящото ниво е за *потребността от себеактуализация* (пълна реализация на личностов потенциал и индивидуални способности). Съществува още едно ниво – най-високо по ранг, но с най-нисък приоритет – *потребност от трансцендентност* (търсене на смисъл извън себе си чрез ангажиране с религия, изкуство, политика и интелектуални занимания) (Koltko-Rivera, 2006 – по Zimbardo et al., 2016).

Важно правило при „Пирамидата на Маслоу“ е, че потребностите от по-ниско ниво следва да са удовлетворени преди тези от по-високи нива (Gross, 2010). Гладът и жаждата са по-важни от порива към себеактуализация и влечението към музика. Обаче нееднократно се срещат случаи на пренебрегване на базисни биологични потребности в името на по-висши цели. Както е правил това Микеланджело – живял в оскъдица и премеждия, но предпочел да отдаде силите си на Великото изкуство. Същото са правили и безчет именити и безименни герои, дарили живота си заради свободата на другите.

Голямата популярност и оживеният спор около „Пирамидата на Маслоу“ поражда поредица от нейни модификации. Предложена е нова версия на пирамидалния модел (Kenrick et al., 2010), при която са запазени базисните потребности (от биологичен тип, сигурност и обич / принадлежност и престиж), но вместо себеактуализация фигурират *три типа репродуктивни цели* – придобиване на партньор, запазване

на партньор и родителски ангажираности. Сходни са и идеите (Ciccarelli, White, 2014) за обособяване на *три групи потребности* – за *свързаност* (желания за приятелско общуване, за одобрението на околните); за *власт* (желания за влияние и за контрол над другите, за прираст в статус и в престиж); за *придобиване* (желания за постигане на цели – реалистични или нереалистични). В тази насока е и схемата, наричана *теория за себе-детерминация* (Self – determination theory / SDT) (Ryan, Deci, 2000 – по Legault, 2017), с *три основни потребности* – от *автономност* (необходимост от самонасочване и от лично одобрение в действие), *компетентност* (необходимост от усет за ефективност във взаимодействията със средата) и *причастност* (необходимост от усет за смислена свързаност с околните).

Обсъждането на мотивационните състояния би било непълно и несъстоятелно без свързването им с концепта за *инстинкт* – защото този впечатляващ обяснителен инструмент продължава да се радва на значително влияние при обясняване генезата на животинското и човешко поведение. Още от времето на У. Джеймс (William James), употребил в 1809 г. термина *инстинкти* за вродени унаследими механизми за възникване на поведенчески активности, които не са плод на научаване, този термин бива триумфално приет в биологичните и антропологични науки – до степен да бъде посочено при човека наличие на 800 отделни инстинкта (McDougall, 1908, по Gross, 2010) и дори 5759 инстинкта (Bernard (1924, по Schacter et al., 2015)). Ала след време ентузиазмът в това отношение спада (Deckers, 2001 – по Zimbardo et al., 2016) и понастоящем е в разумни граници, признавайки някои форми на поведение при човека за инстинктивни и генетично предопределени – така че *инстинктът* (наричан още *фиксиран модел на действие*) се счита за наследствена характеристика, обща за всички представители на вида, която автоматично предизвиква определен отговор, когато организмът е изложен на определен стимул (Passer, Smith, 2007; Myers, 2011). Този термин, вдъхновил еволюционната теория на Дарвин и впрочем посочен като преразказ на идеята за *пропорция* на Аристотел (Ayres, 1921; Dunlap, 1919; Field, 1921 – по Schacter et al., 2015), има важна роля за обяснения на поведенческите феномени от еволюционистка позиция – защото мотивацията реализира биологичните, еволюционно постигнати адаптивни задачи на живия организъм в борбата за оцеляване и репродукция (Buss, 2003 – по Feist, Rosenberg, 2018).

И така, три основни понятия – *инстинкти*, *стремежи* и *потребности*, описват мотивационните състояния, определящи облика и същината на ролевото поведение. Нека опитаме да си представим как в рамките на тези понятия функционира *мотивационният компонент* при поведенческия акт във формат на *роля / социална роля*.

В началото са необходими *стимули*. Те могат да са *вътрешни сигнали* – съобщаващи за събития, субективно усещани като глад, жажда, задух, студ, болка – чрез съответни сензори с разнороден строеж и функции. Могат да са *външни сигнали* – зрителни, акустични, обонятелни, тактилни – даващи сведения за обекти и явления с важно за индивида значение. Могат да са пакети от всякакъв вид информация, която – пречупена през призмата на индивидуалното наше осъзнаване, да се трансформира в мисловния импулс „*да направя точно това точно сега*“. И тази информация по-

сещава съзнанието ни и се превръща в повод за действия или остава несъзнавана, но достатъчно силна, за да активира поведение.

След тези раздразващи въздействия (и всъщност заради тях) в преживелищния ни свят възникват *представи за събития или внезапно съживени спомени*, смислово свързани с постъпилите стимули, което означава, че *тяхната поява след такива въздействия не е случайна*. Как се постига тази връзка? Ние не знаем това, ала знаем, че *връзка има*, защото последващият сигналите ефект не е произволен, а е логично допустим и следователно съществува механизъм, предразполагащ такава неслучайна свързаност. Дали да наречем този механизъм *вродена предиспозиция* или *архетип*? Още повече, че понякога тези представи или спомени са несъзнавани и последващите събития настъпват някак автоматично, „по инстинкт“. Не е учудващо, че типологията на *стремежите* е според тяхната цел (Gray, Bjorklund, 2014) – *регулаторни, предпазващи, репродуктивни, социални, обучителни и естетически*. Което означава, че между стимул и последствие съществува вродена, еволюционно формирана от милиони години връзка. Тази връзка е най-силна при *инстинктите* (даже няма нужда от осъзнавано преживелищно присъствие) и при значима част от *стремежите* (drives), докато при високите нива на *потребностите* (обич / принадлежност, престиж и себеактуализация) се касае за преобразуване на вродения порив (инстинкт?) към социалност, присъщ на приматите още от времената на Горна Креда в късен Мезозой преди около 80-90 Ма – развит и допълнен според повелите и изискванията на социалните общности, с които *Homo sapiens* е обогатил примитивната си стадна среда в гореща Африка по времето на Плейстоцен.

Ето как съчетаването на *стимули* (вътрешни или външни) със съответни *вродени предиспозиции* (фиксиран модели на действие, архетип) – като „ключ и ключалка“ формира *мотивационния компонент* на системата роля / социална роля и стартира последващите компоненти на ролево поведение – и преди всичко – появата на представи / спомени (съзнавани или несъзнавани) за предстоящата ролева изява.

2) Идеаторният компонент. Както бе посочено, този компонент обозначава съвкупността от знания за същината на съответната роля и за обстоятелствата, свързани с нейното реализиране.

Когнитивните процеси, съответни на идеаторната съставка на системата, осъществяваща ролево поведение, са подробно описани от поредица автори (Brown, 2007; Quinlan, Dyson, 2008; Goldstein, 2008; Goldstein, 2011; Sternberg, 2012; Solso, MacLin OH, MacLin MK, 2014; Neisser, 2014; Anderson, 2015) и се свеждат до морфологично-функционален комплекс, включващ: *сензорна перцепция и разпознаване на обекти; поле на съзнание, знания – като капсулирана умствена репрезентация; внимание; краткосрочни и дългосрочни паметови депа; модул за осмисляне и оценка, модул за вземане на решение*. В рамките на този когнитивен апарат, съставен от огромен брой невронални схеми и мрежи (Breedlove, Watson, 2016), се обработва информацията за предстоящата ролева изява и „командите“ за нейното стартиране.

Но ние знаем, че в човешкия мозък във всеки миг възникват нови и нови мо-

тивационни импулси – част от тях осъзнавани (като пориви, желаниа, императиви), а други са несъзнавани (и за тях съдим по последвалите поведенчески актове). Кой от тези импулси да бъдат преценени като приоритетни? Как се „филтрират“ мотивационните „предложения“? Защото ако механизъм за такъв подбор не съществуваше, ако в мозъка не се вихреха *мотивационни конфликти* с остра борба между *тенденции на сближаване или отбягване* на възможен поведенчески акт (Passer, Smith, 2007), ролевото поведение щеше да е сходно с продукцията на 3D-принтер, „разпечатващ“ човешките постъпки по един и същ начин при всеки човек.

Разликите в поведенческо-ролевия репертоар на хората в аналогични ситуации (а тези разлики са феноменално големи!) се дължат на разлики в *констелацията от разграничаващи характеристики*, чрез които се изгражда представата за *личност* – бележеща уникалността на всеки отделен човешки индивид. Терминът е въведен в 1906 г. от Принс (Morton Prince) (Barenbaum, Winter, 2003) и днес *Психология на личността* е важен голям клон на психологичната наука, с изводими от множество доктрини модели и концепции (Ryckman, 2008; Burger, 2010; Cervone, Pervin, 2013; Engler, 2014; Friedman, Schustack, 2015; Schultz DP, Schultz SE, 2016; Larsen, Buss, 2017; Feist J, Feist GJ, Roberts, 2018), насищащи с дефиниции, с определения и подредби научното пространство.

Подчертава се, че *личността* обозначава неповторимия начин, по който човек мисли, действа и чувства през живота си, като това понятие е съвсем различно от понятието за *характер*, описващ морал и етика в поведението, или *темперамент*, насочен към някои вродени особености, например възбудимост или адаптивност (Ciccarelli, White, 2014). Компонентите, характеризиращи личността, са два – уникалност и устойчивост във времето в смисъла на поведение, чувства и мисли (Feist et al., 2013; Roberts, Mroczek, 2008 – по Feist, Rosenberg, 2018; Schultz, Schultz, 2016) – като обхватът на това понятие е в три насоки – универсални белези, индивидуални разлики и неповторимост на индивида (Cervone, Pervin, 2013).

Типологиите за *личност* са твърде различни и са очертани от спецификите на обосноваващия ги теоретичен модел. Невъзможно е тук дори бегло да се спрем на многобройните класификации (Bernstein et al., 2011; Myers, 2011; Friedman, Schustack, 2015; Larsen, Buss, 2017) и ще се позовем само една от тях (Ciccarelli, White, 2014), заради компактността на нейните подразделения. Тя включва следните няколко перспективи (зони, области, насоки) – *психодинамична, диспозиционална, хуманистична и когнитивно-поведенческа*, във всяка от които са представени основните теории и личностови модели.

Психодинамичната перспектива (Sigmund Freud: *Psychoanalysis*; Carl Jung: *Analytical Psychology*; Alfred Adler: *Individual Psychology*; Karen Horney: *Neurotic Needs and Trends*; Erik Erikson: *Identity Theory*) получава своето начало от Фройд и учението за психоанализа, като в рамките на три-пластния модел на личност (то / Id – аз / ego – свръхаз / superego) насочва внимание към несъзнаваните, основно сексуални влечения и към несъзнаваната динамика заради неразрешени сексуални и други конфликти в детството, както и поведенчески фиксация в ранни фази от развитието.

Тревогата от тези конфликти се контролира от защитни механизми, а личността се състои от търсеци удоволствие импулси (Id), от ориентирани към реалността действия (ego) и от интернализирани набор от принципи / идеали (superego). Следовниците на Фройд добавят идеи за индивидуално / колективно несъзнавано и архетипи, за екстраверзия-интроверзия (Jung); за роля на непълноценността, за стремежа към компенсация и креативната сила на Self (Adler); за базисната тревога и невротичните личности (Horney); за осемте психосоциални стадия в развитието на личността (Erikson). Общото в психодинамичната перспектива е самобитната амалгама от несъзнавани и съзнавани мотиви и конфликти, от които се формира човешката личност.

Диспозиционалната перспектива (Gordon Allport : *Motivation and Personality*; Raymond Cattell : *Personality Traits*; Hans Eysenck: *The Big Three Model*; Robert McCrae, Paul Costa: *the Five-Factor Theory*; Michael Ashton, Kibeom Lee: *The Six-Factor Model*; Delroy Paulhus, Kevin Williams: *The Personality Dark Triad*) поставя акцент върху наличие на устойчиви и трайни характеристики (traits) на базата на вероятно генетични предиспозиции. Тук спадат кардиналните (всеобщи) и централните черти, вторичните черти и персоналните предиспозиции, оформящи мотивацията (Allport); тук са също и чертите за способности и за темпераментови особености, динамичните черти, насочващи мотивация и интереси, повърхностните и стабилните черти, оформящи цялостната личност (Cattell). Тук са добре известният трифакторен модел с параметрите психотицизъм, екстраверзност и невротичизъм (Eysenck) и пет-акторният модел с фактори екстраверзия (енергичност, общителност), сговорчивост (доверчивост, дружелюбност), добросъвестност (организираност, надеждност), отвореност (оригиналност, креативност), невротичност (чувствителност, несигурност) (McCrae, Costa). Сходен е и шестфакторният модел, включващ честност, емоционалност, екстраверзност, сговорчивост, добросъвестност и отвореност (Ashton, Lee), а методиката „Тъмна триада“ е предвидена да описва „черната страна“ на личността с показателите за психопатия, макиавелианизъм и нарцисизъм (Paulhus, Williams). Общ белег за диспозиционалната перспектива са типови констелации от черти в индивидуални за всеки човек съотношения, придаващи неповторим релеф на личността и оттам – на адаптивния потенциал на човешкото поведение.

Когнитивно-поведенческата перспектива (наричана още *бихевиористка, социално-когнитивна*) (B.F.Skinner: *Reinforcement Theory*; Albert Bandura: *Modeling Theory*; Julian Rotter: *Learning Theory*; George Kelly: *Personal Construct Theory*) е широк набор от разнообразни модели, обединяващи бихевиоралните практики и идеи за научено поведение (Skinner), възгледите за реципрочен детерминизъм между средови фактори и личностови характеристики за формиране на поведение и оценка за self-ефикасност, както и за социалното научаване чрез наблюдение (Bandura); ролята на очакванията (expectancy – термин, сходен на self-efficacy на Бандура) за поява на стереотипи на поведение, но в зависимост от вътрешния или външен локус на контрол (Rotter); на изграждане на конструкти с поведенчески модели) на базата на личен

опит, насочени към разрешаване на ситуации от живота при спазване на гъвкава алтернативност на прилагани конструкти (Kelly). Обща черта за тази когнитивно-поведенческа перспектива е идеята, че личностовата реализация не е плод на неумолими предходни катаклизми, а е подвластна на индивида – стига да ползва потенциала на своите заложи и на качествата, добити чрез целенасочено обучение.

Хуманистичната перспектива (наричана още *позитивистка*) (Abraham Maslow: *Needs-Hierarchy Theory*; Carl Rogers: *Self-Actualization Theory*) е реакция срещу фаталистичния детерминизъм на моделите от психодинамичен тип и отразява разбирането, че усилията на човешките същества да постигнат своите цели чрез реализация на вътрешния си потенциал – в рамките на вродени (инстинктоидни) потребности с йерархична приоритетност – за физиологично оцеляване, сигурност, принадлежност / обич, престиж и за себеактуализация чрез поредица от специфични мета-потребности (Maslow). Вече накратко споменахме тази теория, известна още като „Пирамида на потребностите на Маслоу“. Изградената на базата на набор от психотерапевтични техники теория за себеактуализация описва личностовата реализация въз основа на реалистично себепознание (self-awareness) и реалистична, но и позитивна аз-концепция (self-concept) – като израз на вродената тенденция за себеусъвършенстване (Rogers). Общо свойство на хуманистичната перспектива е изместване на вниманието от вътрешните конфликти към жизнеутвърждаващите процеси по осъществяване на пълноценно функциониращи личности.

И така, ако при поява на подходящ *стимул* се създаде сигнал за базисна потребност, изискваща удовлетворяване, с нюанси според спецификата на личностовия терен, този сигнал добива свойствата на „умствен образ“ / *mental imagery* (когнитивен феномен, сходен с продукта на сензорната перцепция, но принципно различен от него, включително и заради това, че с възникването му са ангажирани мозъчни и невронални системи, нетъждествени с тези, свързани със сензорните възприятия) (Anderson, 2015).

Този *умствен образ* на актуална базисна потребност е предполагаема причина за възникване на *умствени образи* на адекватни за нейното удовлетворяване *предпоставки* – чрез представите за нужните *действия*. С което, ако бъде стартиран и реализиран, този акт е начало на онова, което ще носи название *ролево поведение*, но към момента съществуването му се състои само в ментално активиране на един от компонентите на *системата роля* – нейния *идеаторен компонент*. С което в психичното пространство проблясват *умствените образи* (*mental images*) на същината на ролята, насочена към удовлетворяване на активиралата я базисна потребност, в комплект със знания за свързани с тази ролева изява предпоставки и условия за реализиране, за присъщата ролева среда на събитието и на очакваните резултати.

Така описаният път на формиране на идеаторната съставка на предстоящата ролева изява съвсем не е лек, праволинеен и безметежен. Ние знаем (а и усещаме) колко необозримо е множеството пориви, мисли, идеи и мнения относно възможни бъдещи дейности и постъпки. Ала кои от тях ще бъдат избрани, за да получат реализация? И въз основа на какво такъв подбор протича? Отговорът се крие в различията

между групите на личностовите структури, както и в неповторимото своеобразие на отделните личности. Нека си позволим затова да приложим еkleктично „избиране на най-доброто“ от всеки личностов модел и да съчетаем генетичната предиспозиция с онтогенетични познания и опит, несъзнаваните императиви с осъзнатия избор на възможност, притегателните като магнит свойства на някои личностови черти спрямо някои поведенчески стратегии – за да обясним калейдоскопичната многоликост на човешкото поведение.

И да си представим, че човек в хода на своята онтогенеза развива огромен набор роли, призвани за удовлетворяване на негови базисни потребности (Maslow, 1943). Тези роли не са монополно творение на човека, а са продукти на надстроила животинските инстинкти с добавки според актуални социални обстоятелства (Buss, 2014). Някои еволюционни „заготовки“, наречени „архетипове“, получават достъп до личността, прониквайки в териториите на човешката филогенеза (Adamski, 2011; Stevens, Price, 2000; Stevens, 2002). Разбира се, огромната част от всички налични роли е в неактивно състояние.

3) Афективният компонент. Както споменахме, този компонент обозначава емоционалната реакция спрямо съответната роля – като намерение за осъществяване или в хода на реализация, според съпътстващите средови събития.

Емоциите са полифункционална общоорганизмена регулаторна система и изключително важна част от функционирането на човека, а и на много други животински видове. Те са основен механизъм за насочване на жизнената активност, включително и *под форма на обратна връзка* спрямо поведенчески изяви – като способ за реализиране на възникнали мотиви и поддържане на оптималния баланс между тях, а по този начин – за насочване на адаптивните усилия на организмите в тяхното съществуване.

Още от времето на Платон и Аристотел емоциите са обект на внимание на мислители, философи и учени (Strongman, 2003). Емоционалните състояния биват обстойно изследвани в хода на столетията и понастоящем научната книжнина в тази област е огромна (Strongman, 2003; Passer, Smith, 2007; Carlson et al, 2009; Gross, 2010; Gleitman et al., 2010; Myers, 2011; Martin et al., 2013; Gray, Bjorklund, 2014; Ciccarelli, White, 2014; Schacter et al., 2015; Zimbardo et al., 2016; Feist, Rosenberg, 2018). Въпреки неспирните дебати консенсус за същината на емоциите все още не е постигнат, като са публикувани над 90 определения за емоции (Plutchik, 2001) – например „емоциите са организирани психофизиологични реакции към събития в текущите отношения със средата“ (Lazarus, 1991 – по Gross, 2010); „емоциите са мултикомпонентни отговори на възможности или предизвикателства, които са значими за целите на индивида и особено – за социалните“ (Oatley et al., 2006 – по Gross, 2010); „емоцията е субективно чувство, насочено психически към някакъв обект – друг човек, друг жив / нежив обект, идея или дори себе си“ (Gray, Bjorklund, 2014).

Теориите за същината на емоциите са многобройни. Пространен обзор (Strongman, 2003) посочва следните обобщаващи групи: *ранни* (философски теории; Darwin; McDougall; James–Lange; Cannon–Bard; Papez; Duffy); *феноменологични* (Stumpf; Sartre; Buytedjik; Hillman; Fell; de Rivera; Denzin; Stein, Trabasso, Liwag; Self; *бихевиорални* (Watson; Harlow, Stagner; Millenson; Weiskrantz; Hammond; Gray; Staats, Eifert); *физиологични* (Wenger, Young, Lindsley, Gellhorn, Fehr and Stern); *невронауки* (Bindra, MacLean, Panksepp, Scherer, Cacioppo); *еволюционни* (Rolls, Plutchik, McGuire, Nesse); *когнитивни* (Maranon; Arnold; Schachter; Leventhal; Bower; Oatley, Johnson-Laird; Lazarus; Ellsworth; Frijda); „*амбициозни*“ (Leeper; Tomkins; Averill; Mandler; Buck; -Laird; Izard; Ortony; Frijda); *развитийни* (Sroufe; Giblin; Fischer, Shaver, Carnochan; Izard, Malatesta; Malatesta-Magai; Izard; Camras; Lewis; Harris); *социални* (Davitz; Eibl-Eibesfeldt–етология; Frijda – димензионалност; de Rivera – социални отношения; Berscheid – социални отношения; Rime´ – социално споделяне; Heise, O’Brien – групова експресия; Ekman – лицева експресия).

Все пак, основните теории за естеството на емоциите са (Gross, 2010; Myers, 2011; Passer, Smith, 2007; Martin et al., 2013): 1) *еволюционна теория на Дарвин* – за адаптивния смисъл на емоциите и лицева експресия на емоции; 2) *теория на James–Lange* – за специфичния телесен отговор на стимул, последван от субективно преживяна емоция; 3) *теория на Cannon–Bard* – за телесен отговор и симултанна поява на субективно преживяване на емоция; 4) *двуфакторна теория на Schachter – Singer* – за съчетание според контекста на физиологични с когнитивни механизми; 5) *когнитивна теория на Lazarus* – за преценката на средата, формираща емоциите; 6) *атрибутивен модел на Weiner* – за каузално обяснение / атрибуция на емоциите според вътрешен или външен източник, дълготрайност на събитието и контролируемост на ситуацията; 7) *теория на Zajonc– LeDoux* – за автоматичната поява на емоция без когнитивна оценка.

Тук трябва да добавим и множеството еволюционистки модели за емоции (Martin et al., 2013) – например: 1) *структурална теория на Plutchik* – за адаптивна целесъобразност от подредба на емоциите по интензитет, подобие, полярност и първичност/вторичност; 2) *теория на прототипите на Shaver et al.* – за интерпретация на емоциите като изводими от средата тенденции за действие; 3) *модели на тенденции за действие на Frijda* – за адаптивна стойност на емоциите при решаване на проблеми заради средата.

Основа на теоретичните модели за емоции са находките за ролята на някои мозъчни структури в емоционалните процеси. Установено е (Carlson et al, 2009; Myers, 2011; Martin et al., 2013), че лимбични структури – и особено амигдала – участват в експресия на кондиционирани емоционални отговори, като дават бърза оценка за значимост на постъпила информация спрямо оцеляване / благополучие и стартират телесни реакции, а намесата на надстоящия орбитофронтален кортекс осъществява поведенческите изяви на агресия, докато взаимодействието на десния с левия префронтален кортекс има отношение към прояви на оттегляне или сближаване. Така тези филогенетично древни структури обосновават важните емоции на страх и гняв – но в режим на свързаност с цялостната мозъчна дейност.

Функционалното предназначение на емоциите определя и техният брой. Приема се, че основните (базисни) емоции, чиито изражения още според Дарвин са вродени (Darwin, 1872/2009), са шест: веселие, страх, гняв, тъга, погнуса и учудване (Ekman, 1999). Обаче според други автори (Plutchik, 2003 – по Gray, Bjorklund, 2014) броят им е осем, като те могат да бъдат подредени в полярни двойки: радост срещу тъга, гняв срещу страх, одобрение срещу погнуса, учудване срещу одобрение. Множество проучвания сочат, че идентифицирането на лицева емоционална експресия е практически универсално (Ekman, 1999, 2003) – макар да има данни и в противоположна насока (Russell, 1991, 1994) и неслучайно броят на думите за обозначаване на емоции само в английския език са стотици (Gray, Bjorklund, 2014).

Емоциите имат важни адаптивни функции. Някои емоции (страх и тревога) са част от системата за спешна възбуда, която увеличава шанса за оцеляване, когато се бием или бягаме, ако сме пред заплаха или опасност. Положителните емоции (интерес, радост, възлнение, доволство и любов) също имат важни адаптивни функции. Те помагат за „формиране на интимни отношения и разширяване на нашето мислене и поведение, да можем да изследваме и обмисляме нови идеи, да пробваме нови начини за постигане на цели, да играем и се наслаждаваме на това, което имаме“ (Fredrickson, 1998 – по Passer, Smith, 2007).

Основните съставки на емоциите са три: когнитивна, физиологична и поведенческа (Gleitman et al., 2010; Passer, Smith, 2007; Gray, Bjorklund, 2014; Feist G, Rosenberg, 2018; Изард, 1980).

Когнитивната съставка съдържа относимите към конкретна емоция представи, мисли, спомени и преживявания, както и субективното чувство за емоция.

Физиологичната съставка включва нервно-вегетативните, хормоналните и телесни корелати на съответната емоция с варираща специфика според естеството на конкретната емоция.

Поведенческата съставка се свежда до повече или по-малко характерни за конкретната емоция промени в телостроеж, мимика и пантомимика; тук спада и споменатата вече лицева експресия.

Тези съставки не са независими и самостоятелни – те са взаимнообуславящи се, ярко динамични и допълващи се в своите изяви – за да позволят симултанна реакция към евентуален поведенчески акт.

В контекста на задачата ни да опишем *афективния компонент* на системата роля / социална роля ние ще използваме преимуществено *субективно-преживелищната, когнитивна съставка на емоциите* – като водещ регулатор при стартиране, поддържане, видоизменяне или блокиране на конкретна роля.

Нека опитаме да си представим как става това.

Когато е възникнал *стимул*, активиращ *вродени предиспозиции* към действие, следва появата на *умствен образ* на актуална базисна потребност и идва ред на подготовка за реализиране на ролеви акт – под форма на *съпътстващо емоционално преживяване*, насочено да подтикне, промени или осуети тази реализация чрез различни според съдържанието си емоции.

В зависимост от същината на „планираното“ ролево поведение неговата емоционална „обвивка“ може да бъде ясна и еднозначна или крайно разнообразна, дори противоречива. Възприятието / идеята за опасна ситуация обикновено пробужда емоция на страх и значима част от тези образи / ситуации са даже генетично фиксирани – например вроденият страх от змии, паяци, огън (Buss, 2014). В такива случаи се включва *поведенческата програма за бягство*, която също вероятно има наследствени корени. Обаче се случва понякога регистрираната опасност да бъде съпроводена от емоция на гняв и да последва *друга поведенческа програма – за нападение*, също с вероятна наследствена обусловеност. Макар по-рядко е възможен и друг емоционален акомпанимент на възприятието за опасност – под форма на транзиторна емоция на учудване / изумление, подтикваща към „проверка“ на степента на заплахата. Точно така някои деца правят, рискувайки с неуместната си любопитност. Такова е вероятно и поведението на онези, които ще станат след време наркомани – защото искат „на всяка цена да пробват интересната дрога“.

С този относително несложен пример ние илюстрираме поливалентната роля на емоционалната реакция, която не винаги строго отсъжда „да“ или „не“, а дава пропуск за по-комплексни поведенчески стратегии с по-трудно предвидим изход, но с по-богат потенциал за евентуален полезен резултат.

Ето как в продължилата милиони и милиони години еволюция на живите същества – още далече преди приматите, според живописната, но и оспорвана теория за *триединния мозък* на MacLean (Stevens, Price, 2000), в рамките на прехода от *базалните ганглии* при рептилиите, през *лимбичния комплекс* при древните бозайници към характерния за приматите *неокортекс*, емоционалната регулация придобива все по-голяма пластичност, за да посрещне все по-сложните адаптационни задачи.

По този начин *афективният компонент* на ролевото поведение, с присъщата нееднозначност на своите „указания“, дава възможност на живите същества да правят избор въз основа не само на директни възприятия, но и на осмисляне на ситуацията. Което е могъщ стимул за когнитивно израстване, ала е и огромна заплахата за отделния индивид – защото емоционалната оценка може да се окаже подвеждаща и да доведе до смърт – а знаем колко немилостива е понякога майката Природа.

От друга страна, тази нееднозначност на емоционалните реакции подтиква към развитие на нови качества – и вероятно това е част от причините за развитие на език и реч при човека. Защото мимиките и жестовете са недостатъчни да обяснят „бурята“ от чувства и пориви, които мощно разтърсват душата на гладния *Australopithecus africanus*, който се двоуми при вида на странна животинка дали да се опита да реализира ролята си на ловец, или да притихне в кроткото поприще на събирач.

Без да омаловажим когнитивния апарат, снабден при *Homo sapiens* с внушителен мозък – нека не подценяваме ролята на афективността, чрез която успяваме да постигнем и поддържаме социална среда, позволяваща развитие на познания и умения, та да се стигне до човешките цивилизации, които за добро, но и за зло моделират поведението на съвременните хора.

Ето защо – въпреки очебийната сложност, противоречивост и уязвимост на човешките емоции – ние днес се радваме не само на придобивките от технологичния прогрес, но и на даровете на изкуството, на примамливата топлина на любовта и на насладата от обикновените наши делнични случки.

4) Комуникативният компонент. Както е известно, този компонент обединява всички знаци, с които чрез възприятията на сетивата ни бива разпознаваема съответната форма на ролева изява.

Ще се спрем на неговото предназначение с повишено внимание, защото докато за други части / компоненти на ролята като система водещи са еволюционните трансформации и придобивки в Дарвинов стил, комуникативността – като способ за оповестяване и сигнализиране на провежданата роля, е рожба предимно на културални фактори заради стремглаво прогресираща „социологизация“ на функциониране на *Homo sapiens* още от предисторическия Палеолит и особено силно в хода на историческите времена. Защото човешките цивилизации са инкубатор на адаптивни процеси (Калайков, 1981) и всъщност цялата човешка биология е значимо цивилизационно моделирана (Тарасов, Черненко, 1981).

Виждаме как ролевото поведение напуска „гравитационното поле“ на филогенезата и навлиза в нова фаза на средово детерминиране, в пъстрите и любопитни дебри на културалната антропология, из етнографските наблюдения и в монументалните анали на писаната човешка история. Ала този бележит преход, по същество *преход на комплексната система роля / социална роля от един към друг атрактор* (защото днес е модерно да се определят такива системи като нелинейни), ще бъде съпроводено от смяна на понятийния апарат, както и от някои встъпителни пояснения, за които в това наше кратко изложение не достига място. Но все пак, нека си позволим няколко кратки забележки.

Значението на комуникацията при *Homo sapiens* не е случайна – тя е израз на генетично укрепен механизъм за социалност, при който функционирането на индивида е високо зависимо от одобрението или от протестите на околните от групата – както това е добре наблюдавано при почти всички примати (Benton, 2014; Kardong, 2012; Fleagle, 2013). Комуникацията формира на филогенетично ниво уменията на индивида да оценява своето поведение и да го приспособи към изискванията на социалната общност, която обитава. Ресурсите на комуникативната палитра конфигурират обхвата на успешност на общите за приматната група дейности и по този начин – освен увеличен шанс за оцеляване на индивида се постига и благоприятен ефект по отношение на оцеляването на вида (Fleagle, 2013). Комуникативните умения са в основата на създаване на „животински култури“, на постиженията в използване на сечива, на контрол над средовите фактори и на социалната когниция, осъществяваща сплотеност в приматните общества (de Waal, Suchak, 2010; Hirata, 2009; Horner et al., 2011; Tomasello, 2019) – а от приматите комуникативността е наследена от хоминините и чрез тях – от *Homo sapiens*, за да обслужва неговото ролево поведение.

Комуникативните механизми ще разпределим в следните групи: *поза и пантомимика, мимика, прелингвални звукови сигнали, членоразделна реч и прозодия, специфично облекло и атрибути, писмени указания и символни знаци*. Ще подредим комуникативните фактори по реда на тяхното възникване.

Поза и пантомимика са филогенетично най-древните комуникативни способности. Те са познати от животинското царство (Manning, Dawkins, 2012; Dugatkin, 2013; Томесек, 2009) и служат за известяване на начало на поведенческа изява с важни последици. Тези предупредителни сигнали, добре известни на ловци и природоизпитатели, значимо намаляват щети и жертви за другите животни, когато се извършва спор за плячка, територии и самки. От предчовешките предци тези сигнали са преминали при приматите и в макар видоизменена форма покриват същите предназначения. А служат още и за сигнали в контекста на груповото поведение при високосоциалните примати.

Ролята на пантомимичната изразност при човека е пределно известна. Като добавка към бъдещия поведенчески акт, тя сигнализира за готовността и капацитета на извършителя на ролевата изява, както и за неговите нагласи, вътрешно ниво на одобрение и други още параметри на лична оценка към проявите в рамките на ролево поведение, които индивидът се налага да извършва.

Прелингвалните звукови сигнали са също толкова древни (а може би даже по-ранни) техники със сходно предназначение – а ние знаем, че най-древните бозайници са били почти изцяло нощно живеещи същества (Benton, Harper, 2009; Tattersall, 2010) и звуковата комуникация при тях е била много по-важна от зрителната. Прелингвалната комуникация при човека е налице и понастоящем, придавайки особените добавъчни информационни „шрихи“ към речта с подсилващ или видоизменящ основния смисъл ефект.

Нюансите в прелингвалната сигнализация – особено ако са в съчетание с жестово-пантомимична изразност, са ценен информационен източник за това доколко извършителят на ролева дейност се отнася с отговорност и одобрение към поведението си. Ежедневието ни е пълно с примери в тази насока.

Мимическите изрази на емоции са изключително важен способ за комуникация при приматите – защото сред бозайниците само приматите притежават мимическа мускулатура, с особено голям обхват от възможности при човека (Куприянов, Стовичек, 1988; Lacruz et al., 2019). Вече споменахме за мястото на поведенческата съставка на човешките емоции и тук само ще добавим, че лицевата експресия на емоции е уведомяване за околните относно нагласите и нивото на съгласие или несъгласие, съпровождащи всяка конкретна ролева изява (Ekman, 1999 а,б, 2003; Ekman, Friesen, 2003).

Огромна по обем е научната литература, посветена на мимическата емоционална експресия и за нейната роля в междуличностовите взаимоотношения. Както при другите комуникационни техники за „съпровождане“ на ролевото поведение, така и мимиката издава дали отношението на изпълнителя бива конкордантно или дискордантно спрямо неговото инструментално поведение.

Специфичното облекло и атрибути са известни още от времената на Неолит и присъстват даже днес сред представители на нативните общности – под формата на специално облекло и украси за война или за лов, за празненства и религиозни ритуали. Тук спадат и разнообразните татуировки, украшения и други добавки, улесняващи разпознаваемостта на носителите им като участници в конкретни дейности. А днес всеизвестна е ролята на професионалното облекло – например при медици и полицаи.

В историята на човешките общества особено интересен и живописен дял е историята на модата – както в нейния „цивилен“ аспект, така и в областта на „военна украса“, с които векове наред са трупали самочувствие огромни слоеве от населението. Та дори в служебните униформи нерядко се долавят черти на „излишно кипрене“, защото присъща на човека е жаждата да изглежда максимално добре в очите на околните. И ето – от епохата на Неолит до днешни дни украсата е важен дял от човешката активност

Говорът и езикът са изключително важен комуникативен инструмент с относително късна поява при човека. Предшествани и съпътствани от жестовата комуникация (McNeill, 2012), уменията за говор и реч се развиват заедно с когнитивната революция и символното мислене при човека, осигурила увеличен мозъчен обем и свързания с него технологичен напредък, изискващ все по-интензивна, многопосочна и диференцирана обмяна на информация (Barnard, 2016; Tomasello, 2010). Тази разновидност на способите за комуникация днес е от основно значение и нейното място в ежедневието ни е всеизвестно.

Писмената реч и свързаните с нея указателни знаци са следващото звено от поредицата техники за съхранение и предаване на информация във все по-многолюдните и комплексни човешки общности. С писмената реч и успоредно развиващото се професионализиране на трудовата дейност през епохата на цивилизациите и държавите (Lewis et al., 2012) комуникативните инструменти постигат своя триумф, днес увенчан от компютърните технологии и глобализацията на информационната свързаност. Писмеността е безценен дар за хората – защото покрай другото така ние превръщаме митовете и легендите в история.

Нека обобщим накратко някои от предназначенията на комуникативния компонент в рамките на ролевото поведение – защото ролята на този компонент за поведенческия акт е изключително важна.

- 1) Комуникацията осигурява *съвместност*, когато ролевото поведение изисква участие на двама или повече индивиди за изпълнение на обща задача. Съвместност се постига чрез сигнали за съгласуване на усилия в името на общата цел и определено подобрява трудовите резултати.
- 2) Чрез комуникация индивидите се *предпазват взаимно* от евентуални опасни последици и риск от упражняваната дейност. Навреме излъчени сигнали са указания за околните да са особено бдителни в рамките на колективната трудова активност или в рутинни битови събития.
- 3) Комуникативният поток *може да стимулира* ефективност на ролевото поведение.

ние на околните при извършване на общи за тях дейности. Този окуражаващ ефект е особено добре забележим при някои разновидности на комуникация – пантомимика и мимика например.

- 4) Комуникативни фрагменти *подказват за специфични особености* в контекста на ролеия акт. Например с отделни мимики, гримаси или прелингвални сигнали околните биват уведомявани, че точно тази ролева задача бива изпълнявана умишлено формално, като самоцелен ритуал.
- 5) Някои комуникативни детайли са *без пряко отношение* към конкретни ролеви изяви, но имат смисъл в контекста на съвсем други поведенчески насоки. Например татуировки с милитаристична или морска тематика не са знак за съсловна принадлежност, а повод за трупане на евтини овации.
- 6) Част от комуникативните фасети, покрай пряката си роля, са *указатели за статус* и свързания с него престиж. Особено важна в това отношение е ролята на облеклото, а също и качеството на речта и езика, изобщо на всичко от външността и проявите, които съобщават за високопоставеност на индивида.
- 7) Като допълнение, в хода на столетията външният вид на хората се е трансформирал от белег на ангажиране с конкретна дейност в *белег на принадлежност* към някои от нишите в съществуващата йерархия на съответното човешко общество / цивилизация.
- 8) По този начин, освен стабилност на йерархичната пирамида, чрез различия във външен вид и обноски човеците осъществяват *важното деление на „ние и другите“*, чрез което се формира усещането за принадлежност на индивида към неговото съвсем конкретно локално общество.
- 9) И накрая – най-важното предназначение: заедно с афективния компонент, комуникативността е *инструмент за обратна връзка* вътре в системата ролево поведение, както и в междусистемни връзки с други компоненти на супрасистемата „общество“.

Чрез описаните съставки *комуникационният компонент* на ролевата дейност осъществява своите предназначения: да известява околните за провежданата ролева активност, да информира относно нейната насоченост, интензивност и най-вече цели, да предупреждава околните за вероятен риск и да осведомява за нагласите на осъществителите на съответните роли. Потенциалът на този компонент осигурява в хода на историята невъобразимото разнообразие от изумителни човешки активности – от безчет технологични иновации до изкуство, духовност и умения да разпознаваме красивото и доброто от грозното и лошото.

Тази сложна задача е възможна въз основа на модулно организираната мозъчна когниция с нива на *палеокинетични регулации* и *синергийно функциониращи връзки, концептни мрежи и структури с метакогнитивна координация* (Velichkovsky, 2009).

5) Операционният компонент. Чрез този компонент ролевото поведение добива „видимост“, като в пряката реализация на конкретната роля вземат участие онези

органи и системи (най-вече опорно-двигателни и сензорни), които чрез движения, действия, дейности и постъпки са необходими да осигурят съответния ролеви акт. Всъщност целият човешки организъм участва в изграждане на ролевата изява.

И така, с появата на *мотив* в съчетание с *предиспозиция за ролева активност*, възниква *емоция* (или *букет от емоции*), „оцветяващи“ *менталните образи*, обозначаващи съответни ролеви варианти и според избора между подкрепените от тези емоции полярни варианти на *съгласие* или *несъгласие* с тази ролева дилема идва време за *вземане на решение* – което е изцяло *когнитивна задача*. Вземането на това решение е обезпечено от мощно развития префронтален кортекс – особено във вентромедиалната негова част (Anderson, 2015; Quinlan, Dyson, 2008; Goldstein, 2011; Solso et al., 2014) – и протича по принципа на доминантност на по-добрия от два сходни варианти (Eysenck, Keane, 2010).

Продължителността на тези събития, свеждащи се до взаимодействие на ролеви компоненти, е различна. Мълниеносна е при боксьор или фехтовчик, при автомобилен състезател и пилот на реактивен изстребител. А може да е тягостно протяжна – каквато е при ленивите фантазии на комичния Обломов от „Мъртви души“ на Гогол. Или мъчително спъната, както е при обсесивните състояния. Или с ригидната скованост на енехетопатната личност. Или, както добре знаем, след три чаши концентриран алкохол.

За постигане на „единодушно решение“ не е задължително „съгласие“ на афективния компонент. Защото чести са състоянията на дискордантност между афект и предвидено за реализиране поведение – както е в основата на феномена *мотивационен конфликт* с борба между *тенденции на сближаване* или *отбягване* на възможен поведенчески акт (Passer, Smith, 2007). Което в делничен план се преживява като неприятния ангажимент да „извършваме дейност против волята си“.

Важно е да подчертаем, че при привеждане на ролевата изява в изпълнение чрез *операционалния компонент* на ролевото поведение, в хода на понякога мъчителна борба между мотиви и противомотиви (заради разнопосочни вектори на емоционална оценка чрез *афективния компонент* на системата), текат процеси на *междуконпонентни взаимодействия* вътре в ролята, а ако ролята е застрашена от разпадане или се окаже неефикасна – намесват се и *междуролеви взаимодействия* с други роли.

Основните видове на изхода от тези междуролеви взаимодействия (които тук бихме определили като процеси на *интерференция на роли*) са два – *потенциране* и *инхибиране* на ролево поведение.

Потенциране на роли настъпва, когато идеаторно-поведенчески фрагменти на *сходна друга* роля се добавят, за да стимулират стартирането на водещата роля и / или интензивността на нейната изява.

Например, когато преподавател в ролята на *обучител* усеща недостатъчен ефект от своята работа, той може да подобри резултата, като добави елементи от ролята на *боец*, за да засили натиска и да сломи съпротивите на аудиторията, или да разчита на елементи от ролята *клоун*, за да привлече вниманието чрез забавни реплики или

телодвижения.

Инхибиране на роли настъпва, когато идеаторно-поведенчески фрагменти на други роли служат за препятствие за стартиране на водещата роля или намаляват интензивността на нейната изява.

Например, когато в рамките на конфликт разгневен участник попада в ролята на *нападател*, ала усеща страх от последствията, той може да отмени нападението чрез елементи на ролята *молител*, като с миролюбиви доводи успокоява опонента си, или да прибегне до елементи на ролята *беглец* и да напусне зоната на нежелания и опасно рисков ролеви конфликт.

Следва да подчертаем, че такава *интерференция* на роли възниква, щом мотивационният процес е затруднен в своя завършек. Тук можем да илюстрираме казаното с още един мъничък пример. Когато се наложи, ролята на *събеседник* може да се „обогатява“ с фрагменти от ролята *наставник* или „подсили“ с фрагменти на ролята *опонент*, или да се „подслади“ с фрагменти на ролята *ласкател*. Такива варианти на развой на ролево поведение са добре известни и лесни за осмисляне – нима това не правим ние хиляди пъти в ежедневието с огромно множество роли от арсенала за задоволяване на базисните си потребности с всякакъв ранг и разцветка! Като тази интерференция е мълниеносна, едва докосвайки съзнанието ни!

Рядко осъзнаваме под форма на *умствени образи* всички перипетии, противоречия и колизии на ролевите компоненти. Та нали се твърди, че не е задължително съзнаваното мислене да е по-ефективно от несъзнавано взетите решения (Dijksterhuis, Nordgren, 2006 – по Eysenck, Keane, 2010). Ето защо често наши представи, чувства и решения биват субективно оценени като несвързани помежду си и странни до причудливост в появата или изчезването си – а те са само „върхове“ над повърхността на осъзнаваното – докато в потайна дълбочина са скрити движещите ги сили и свързващите ги звена.

Освен това, вербалният отчет за мислите обикновено се усеща като неточен и непълен. Но такава оценка е ясно разбираема, защото близо два милиона години прачовете са мислели и вземали решение на прелингвално ниво. Говорът и езикът са сравнително ново „изобретение“ и едва от около 150 000 (или 350 000) години човешките мисли „се обличат“ в думи, за да се превърнат в словесно достойние другиму (Barnard, 2016; Tomasello, 2010). Ето защо е толкова трудно да изразим езиково мисълта си и да опишем своите представи, вярвания, мечти, страхове и намерения. Ето защо твърде често генезата на импулсите към ролева изява остава скрита, а последвалата дейност изненадва или бива приемана за алогична.

Посочваме още една вероятна причина за неясноти и непоследователности на човешката мисъл. Все повече се говори за прояви на релативност (Bailey, 2006) и квантови феномени в когнитивни процеси (Bruza et al., 201; Pothos et al., 2017), за хаос (Korn, Faure, 2003; Maier, 1998) и синергетика (Haken, 2006) в мозъчното функциониране, което придава нелинейни измерения на човешкото съзнание (Bob, 2014). Ето защо не бива да очакваме абсолютни причинно-следствени връзки между елементите на нашите мисли и целия наш преживелищен свят. Но нека се предпазим от

прибързани апокалиптични прогнози за срив на мисловната ни дейност заради нелинейни феномени. Освен *деструктивни нелинейни агенти*, налице са и *упорядочаващи механизми*, предпазващи системите от разпадане. Точно както е отразено в религиозните доктрини за *Манихейско противопоставяне* на Добро и Зло, с утешителното внушение за надмощие на Доброто – което в нашия малък делничен триизмерен Евклидов свят означава, че причинно-следствената връзка оцелява и поведението следва своя предвидим и разумен ход.

И така, щом процесът по реализиране на ролевата изява е поел своя ход в рамките на описаните междукомпонентни взаимодействия на системата *роля / социална роля*, нека съвсем накратко споменем вариантите за изход от този процес. Позволяваме си да посочим следните пет варианта.

1. Операционализация. Това е най-честият вариант на реализация, при който според заложената в системата цел е постигнат предвиденият изход за конкретната ролева изява.

Например щом цел на поведението в рамките на ролята *преследвач* е достигане на преследвания жив обект и обектът е достигнат, тази ролева изява е изцяло операционализирана. А ако *авторът* успее да съчини докрай произведението си, той ще се гордее с добре операционализираната си изява.

2. Ритуализация. Това е омекотен вариант на операционализиране, при който целта не е докрай постигната, а преждевременното прекратяване е умишлено и поведението се посочва като ритуално.

Например, ако в рамките на ролята *боец* има причини схватката да не бъде доведена докрай, след няколко атаки борбата престава и победеният признава поражението си. Много често в животинския свят по този начин се спестяват излишни летални изходи или тежки увреди. И хората често постъпват така.

3. Символизация. Това е омекотен вариант на ритуализиране, при който целта е загатната само в комуникативния компонент, без други активности – и тогава поведението се определя като символно.

Например, ако в рамките на вече споменатата роля *боец* лъвът, вместо да нападне, се задоволи с прословутия си вледеняващ рев, до схватка може изобщо да не се стигне. А някои хора демонстративно носят венчална халка – макар освен нея от техния *брак* да са останали само жалки руини.

4. Трансформация. Това е преход от една към друга роля, когато обстоятелствата налагат такова заместване, като е възможен кратък преходен период в хода на тази трансформация.

Например в животинския свят наблюдаваме трансформация на ролята *ухажор* към нежно хапещ *нападател*. А ако в рамките на диалог с роля на *събеседник* единият от участниците установи причини за враждебност, може да настъпи заместване

на тази роля с друга – на *противник*, и да започне скандал.

5. Латентност. Това не е пълно прекратяване на конкретна роля, а пределно минимизиране на нейното съществуване за сметка на съхранен рудиментарен фрагмент от съответен идеаторен компонент.

Например в царството на хищните животни може да видим как майката леопард спи, ала съвсем слаб шум е достатъчен да я отмести в ролята на *пазач* на рожбите си. И при човеците подобни състояния се срещат – след чести конфликти минимален стимул може да поднови войнствената готовност.

Тази типология на различните изходи от процеса на операционализация е извършена въз основа на комбинации на компоненти в системата *роля / социална роля* и си позволяваме да приемем, че ползата от системен анализ на ролевото поведение е налице. Но за съжаление в това наше кратко изложение няма място за подробен разбор на тези любопитни състояния, които – забелязани или не, съставляват огромна част от света на делничните ни преживявания, изпълнен с безчет ролеви пируети.

Позволяваме си да вярваме, че друга полза от системното анализиране на ролевото поведение е възможността да обособим няколко разновидности на роли, които са разграничими въз основа на техни особености в междуролево интерфериране заради спецификата в някои техни компоненти. Ще посочим следните пет разновидности на роли.

1. Базова роля. Тази роля е първична, основна и неразчленима на друго освен на своите съставни компоненти. Тя е филогенетично най-древна и е родоначалник на всички последващи роли. Тя изразява в най-пълен смисъл фундаменталните биологични начала в нашето съществуване.

Например ролята на *родител* обозначава особено отношение към потомството заради вродената свързаност с него и изводимата от това ангажираност с всички производни от тази връзка дейности. Тази роля е в основата на ролята *майка*, която е по-сложна – както ще видим по-нататък.

2. Композитна роля. Тази роля включва две или повече роли, от които поне една е базова. При необходимост приобщава характеристики и на други роли, ала в подчинение на системообразуващата си основна роля. Тези приобщени роли са важни, но не са първостепенни.

Например ролята *майка* е композитна, защото обединява базовата роля *родител* с допълващите я спомагателни роли на *охранител*, *пазач*, *обучител*, *наставник* и други още, според ситуацията. Такава е генезата на прилагателните думи в нашия език – грижовна майка, строга майка, деспотична майка.

3. Спрегната роля. Тази роля – базова или композитна – е смислово свързана с друга роля с по-траен характер, като конкретизира поведението в някои специфични

ситуации. Спрегнатата роля няма постоянен характер, но важноста ѝ за момента е голяма.

Например, ако композитната роля *майка* ситуативно е съчетана с роля на *водач*, ние наблюдаваме случай, когато грижовната майка води малкото си дете на училище и в случая ролята *водач* е спрегната, защото е обвързана с основната роля, макар поведението да се дирижира от спрегнатата роля.

4. Съпътстваща роля. Тази роля – базова или композитна – е смислово свързана с друга роля, но тази свързаност не е толкова тясна, колкото е при спрегнатата роля. Съпътстващата роля може да бъде доста автономна в своето съществуване.

Например, ако композитната роля *майка* е съчетана с едновременно съществуващата композитна роля *съпруга*, ролята *съпруга* е съпътстваща, защото слабо влияе характеристиката на ролята *майка*, ала има своето значимо място в други ситуации и спрямо други лица.

5. Огледална роля. Тази роля е особена. Тя е необходима като виртуален образец за по-добро или по-лошо ролево поведение. Отражение е на наши мечти, страхове, предубеждения и вярвания и се родее с понятията „аз-образ“, „аз-концепция“ и „идеалният аз“ в някои психиатрични доктрини.

Например, желаем силно някаква придобивка, но се въздържаме да я поискаме, защото няма да е приятно, ако ни отъждествят с носител на ролята *алчния аз*. В животинския свят такава роля може би не съществува. Освен ако не докажем наличие на чувството на *срам* и *вина* у някои животни.

В заключение ще подчертаем, че системното анализиране на ролевото поведение не е самоцелно и лишено от практически ползи начинание. Представата за понятието *роля* / *социална роля* като система от мултикомпонентен тип позволява да улесним изследването си там, където социологичните събития ще осъществят прехода от *микро* на *макро ниво* в духа и традициите на аналитичната социология (Hedstrom, Bearman, 2009) чрез по-плодотворно наблюдение над свързаностите между роли в социалните мрежи.

Освен това, разчленяването на всеки акт на ролево поведение на съставляващите го компоненти ще улесни разбиране на ролята като цяло. Защото вътре в компонентите по-лесно се откриват промените и причините в хода на еволюционното развитие на тази роля. Което допринася за разширяване на знания в областта на социобиологията (Lopreato, 2001) и осветляване на сложната връзка между наследственост, биология и човешко поведение (Lawrence, Zittel-Palamara, 2002).

И най-важното – понеже представянето на ролевото поведение чрез негови компоненти и набори / комбинации от базисни и други роли получава силна подкрепа от еволюционните идеи за естеството на поведенческия акт, по сходен начин би се улеснило разбирането на промени в ролевото функциониране в процеса на историческите събития. Защото правилата на социалната еволюция не могат да са

различни от общите правила на еволюция на живата материя (Sanderson, 2001).

Книгопис:

1. Афанасиев В. *Системност и общество*. София: Партиздат. 1981; 400 с.
2. Бартелеми Д. *Рыцарство: От древней Германии до Франции ХН в.* пер. с франц. Некрасова Ю. - ЕВРАЗИЯ, 2012; 584 с.
3. Большаков В.Ю. *Эволюционная теория поведения = Evolutionary theory of behavior*. Издательство С.-Петербургского университета, 2001; 495 стр.
4. Даймънд Д. *Пушки, вируси и стомана*. Изд: Изток-Запад. 2006; 640 с.
5. Дарвин Ч. *Произход на видовете (On The Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life, 1859)*. Издателство Захарий Стоянов, 2011; 586 стр.
6. Дарвин Ч. *Произходът на човека и половият отбор (The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex, 1871)*. София: Нариздат, 1947; 694 стр.
7. Изард К.Е. *Емоции човека*. Издательство Московского университета, 1980, 440 стр.
8. Калайков И. *Цивилизация и адаптация*. София: Издателство на Българската Академия на науките. 1981; 263 с.
9. Куприянов В.В., Стовичек Г.В. *Лицо човека*. Издательство „Медицина“. Москва 1988. 272 стр.
10. Маслоу Е. *Мотивация и личност*. Издателство Кибеа, 2010; 664 стр.
11. Ошавков Ж. *Социологията като наука*. София: Издателство Наука и Изкуство. 1983; 375 с.
12. Тарасов КЕ, Черненко ЕК. *Социална детерминираност на биологията на човека*. София: Държавно издателство Наука и изкуство. 1981; 390 с.
13. Теймс Р. *Япония : история страны*. Теймс ; пер. с англ. Васильевой Е. Эксмо : Мидгард, 2009; 416 с.
14. Токарев С. *Религията в историята на народите*. Народна младеж. 1983; 382 с.
15. Толев Т. Еволюционна предистория на човешкото поведение – 1. *Психично здраве / Mental Health*. 2020 (2): 4-38.
16. Толев Т. Еволюционна предистория на човешкото поведение – 2. *Психично здраве / Mental Health*. 2020 (3): 4-24.
17. Фотев Г. *История на социологията. Том първи – теоретичен увод, протосоциология*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 1993; 407 с.
18. Фотев Г. *История на социологията. Том втори – възникване и развой на модерната социология*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 1993; 685 с.
19. Харари Ю. *Sapiens. Кратка история на човечеството*. Издателство Изток-Запад, 2016; 284 стр.
20. Adams KMG. Systems theory: a formal construct for understanding systems. *Int. J. System of Systems Engineering*. 2012;3 (3/4):209-224.
21. Adams KMG, Hester PT, Bradley JM, Meyers TJ, Keating CB. Systems theory as the foundation for understanding systems. *Inc. Syst Eng*. 2014; 17: 112-123.
22. Adamski A. Archetypes and the collective unconscious of Carl G. Jung in the light of quantum psychology. *NeuroQuantology*; September 2011: 9(3), 563–571.
23. Anderson JR. *Cognitive Psychology and Its Implications, 8th ed*. Worth Publishers. 2015. 427p.
24. Athay M, Darley J. Social roles as interaction competencies. In: Ickes W, Knowles ES, eds., *Personality, Roles, and Social Behavior*. New York: Springer-Verlag. 1982:77-84.
25. Ayala FJ, Cела-Conde CJ. *Processes in Human Evolution. The Journey from Early Hominins to Neanderthals and Modern Humans*. Oxford University Press. 2017; 590 p.
26. Bailey CE. A general theory of psychological relativity and cognitive evolution. *Rev Gen Semantics*. 2006; 63(3):278-289.
27. Bailey JR, Yost JH. Role theory: foundations, extensions and applications. In: Borgatta EF, Montgomery RJ, eds., *Encyclopedia of Sociology, 2nd ed*. Macmillan Reference USA, 2000:2415-2425.
28. Barenbaum NB, Winter DG. Personality. In: Weiner IB, Freedheim DK, eds., *Handbook of psychology; v. 1. History of psychology*. John Wiley & Sons, Inc. 2003: 177-204.
29. Barnard A. *Language in Prehistory*. Cambridge University Press. 2016; 195 p.
30. Benton MJ. *Vertebrate Palaeontology – 4th ed*. Chichester: Wiley-Blackwell; 2014, 506 p.
31. Benton M J, Harper DAT. *Introduction to Paleobiology and the Fossil Record*. Chichester: Wiley-Blackwell; 2009:183-203.
32. Bergmuller R. Animal personality and behavioural syndromes. In: Kappeler P, ed. *Animal Behaviour: Evolution and Mechanisms*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2010: 587-622.
33. Bernstein D, Penner LA, Clarke-Stewart A. *Psychology, 9th ed*. Cengage Learning. 2011; 1043 p.
34. Bertalanffy, L. von, *General System Theory*. New York: George Braziller. 1969.
35. Biddle BJ. *Role Theory: Expectations, Identities, and Behaviors*. Academic Press. 1979; 416 p.
36. Biddle BJ. Recent developments in role theory. *Annual Review of Sociology*. 1986; 12:67-92.
37. Biddle BJ. Role theory. In: Borgatta EF, Montgomery RJ, eds., *Encyclopedia of Sociology, 2nd ed*. Macmillan Reference USA. 2000:2415-2420.
38. Bob P. Nonlinear measures and dynamics in psychophysiology of consciousness. *Curr Top Behav Neurosci*. 2014;21:331-43.

39. Boles DR. *Cognitive Evolution*. New York, NY : Routledge, 2019; 367 p.
40. Boogerd FC, Bruggeman FJ, Hofmeyr JHS, Westerhoff HV. Towards philosophical foundations of Systems Biology: introduction 3. In: Boogerd FC, Bruggeman FJ, Hofmeyr JHS, Westerhoff HV, eds. *Systems Biology. Philosophical Foundations*. Elsevier B.V. 2007:3-20.
41. Brandle G. Role. In: Ritzer G, Ryan JM, eds., *The Concise Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2011:507-508.
42. Breedlove S M, Watson NV. *Behavioral Neuroscience, 8th ed.* Sinauer Associates, Oxford University Press. 2016; 643 p.
43. Brown C. *Cognitive Psychology*. SAGE Publications Ltd. 2007. 232 p.
44. Brusca RC, Moore W, Shuster SM. *Invertebrates, 3rd ed.* Sinauer Associates / Oxford University Press, 2016.
45. Bruza PD, Wang Z, Busemeyer JR. Quantum cognition: a new theoretical approach to psychology. *Trends Cogn Sci*. 2015 Jul;19(7):383-93.
46. Buckley W. *Sociology and Modern Systems Theory*. New Jersey: Prentice-Hall. 1967; 227 p.
47. Bulliet RW, Crossley PK, Headrick DR, Hirsch SW, Johnson LL, Northrup D. *The Earth and Its Peoples: A Global History, 5th ed.* Cengage Learning. 2010; 1008 p.
48. Burger JM. *Personality, 8th ed.* Wadsworth, Cengage Learning. 2010. 518 p.
49. Buss DM. *Evolutionary Psychology. The New Science of the Mind, 5th ed.* Psychology Press. 2014; 496 p.
50. Calabretta R, Parisi D. Evolutionary connectionism and mind/brain modularity. In: Callebaut W, Rasskin-Gutman D., eds. *Modularity*. In: Callebaut W, Rasskin-Gutman D., eds. *Modularity. Understanding the Development and Evolution of Natural Complex Systems*. The MIT Press. 2009:3-28.
52. Cameron DW, Groves CP. *Bones, Stones and Molecules: "Out of Africa" and Human Origins*. Elsevier Academic Press. 2004; 415 p.
53. Carlson NR, Miller HL Jr, Heth DS, Donahoe JW, Martin GN. *Psychology: The Science of Behavior 4th ed.* Pearson Canada, 2009; 672p
54. Carroll RL. *Vertebrate Paleontology and Evolution*. New York: W. H. Freeman and Company, 1988; 711 p.
55. Caws P. General systems theory: its past and potential. *Syst. Res*. 2015; 32: 514–521.
56. Cela-Conde CJ, Ayala FJ. *Human Evolution: Trails from the Past*. Oxford University Press. 2007; 446 p.
57. Cervone D, Pervin LA. *Personality: Theory and Research, 12th ed.* Wiley Global Education. 2013; 624 p.
58. Chase PG. *The Emergence of Culture. The Evolution of a Uniquely Human Way of Life*. Springer Science+Business Media, Inc. 2006; 222 p.
59. Ciccarelli SK, White JN. *Psychology, 4th ed.* Pearson Education Ltd. 2014; 785 p.
60. Croteau D, Hoynes W. *Experience Sociology, 3rd ed.* McGraw-Hill Education. 2018; 561 p.
61. Dandaneau SP. Role-taking. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2007; 3956-3959.
62. Daniel E., Koshland Jr. The seven pillars of life. *Science*. Mar 2002 Mar 22;295 (5563):2215-2216.
63. Darwin C. *The Expression of the Emotions in Man and Animals, 4th ed.* Oxford University Press. 2009; 512 p.
64. de Waal FBM, Suchak M. Prosocial primates: selfish and unselfish motivations. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci*. 2010 Sep 12;365(1553):2711-22.
65. Del Giudice M. *Evolutionary Psychopathology: A Unified Approach*. New York: Oxford University Press, 2018; 560 p.
66. Delanty G. The foundations of social theory. In: Turner BS., ed. *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Blackwell Publishing Ltd. 2009:19-37.
67. Dubreuil B. *Human Evolution and the Origins of Hierarchies: The State of Nature*. Cambridge University Press. 2013; 288 p.
68. Dubrovsky V. Toward system principles: general system theory and the alternative approach. *Syst.Res*. 2004 21(2):109-122.
69. Dugatkin LA. *Principles of Animal Behavior, 3rd ed.* W. W. Norton & Company. 2013; 672 p.
70. Duiker WJ, Spielvogel JJ. *World History, 9th ed.* Cengage Learning. 2017; 1028 p.
71. Ekman P. Basic emotions. Chapter 3. In: Dalglish T., Power M., eds. *Handbook of Cognition and Emotion*. New York: John Wiley & Sons Ltd. 1999:45-60.
72. Ekman P. Facial expressions. Chapter 16. In: Dalglish T., Power M., eds. *Handbook of Cognition and Emotion*. New York: John Wiley & Sons Ltd. 1999:301-320.
73. Ekman P. *Emotions Revealed : Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life*. Times Books, Henry Holt and Company LLC. 2003; 285 pp.
74. Ekman P, Friesen WV. *Unmasking the face. A guide to Recognizing Emotions From Facial Clues*. Malor Books, Cambridge MA. 2003; 214 p.
75. Elster J. Norms. In: Hedstrom P, Bearman P, eds. *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. New York : Oxford University Press Inc. 2009:195-217.
76. Ember CR, Ember M, Peregrine PN. *Human Evolution and Culture. Highlights of Anthropology, 8th ed.* Pearson. 2014; 560 p.
77. Engler B. *Personality Theories: An Introduction, 9th ed.* Wadsworth Cengage Learning. 2014; 528 p.
78. Eysenck MW, Keane MT. *Cognitive Psychology : a Student's Handbook, 6th ed.* Psychology Press. 2010. 761 p.
79. Feist J, Feist GJ, Roberts T-A. *Theories of Personality, 9th ed.* McGraw-Hill Education. 2018; 672 p.
80. Feist G, Rosenberg E. *Psychology: Perspectives and Connections, 4th ed.* McGraw-Hill Education. 2018; 786 p.

81. Ferrante J. *Sociology: A Global Perspective, Enhanced 7th ed.* Wadsworth, Cengage Learning. 2009; 590 p.
82. Finnemore M, Sikkink K. International Norm Dynamics and Political Change. *International Organization*. 1998;52(4):887-917.
83. Fleagle JG. *Primate Adaptation and Evolution, 3rd ed.* New York: Academic Press, Inc., 2013, 464 p.
84. Franks DD. Role. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2007; 3953-3956.
85. Friedman HS, Schustack MW. *Personality. Classic Theories and Modern Research, 6th ed.* Pearson Education, Inc. 2015; 448 p.
86. Giddens A. *Sociology, 6th ed.* Polity Press. 2009; 1183 p.
87. Gleitman H, Gross G, Reisberg D. *Psychology, 8th ed.* New York: W.W. Norton & Company, Inc. 2010; 864 p.
88. Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre. 1959; 173 p.
89. Goldstein EB. *Cognitive Psychology: Connecting Mind, Research, and Everyday Experience, 2nd ed.* Wadsworth, Cengage Learning. 2008. 591 p.
90. Goldstein EB. *Cognitive Psychology: Connecting Mind, Research, and Everyday Experience, 3rd ed.* Wadsworth, Cengage Learning. 2011. 472 p.
91. Gräslund B. *Early Humans and Their World, 1st ed.* Routledge. 2005; 192 p.
92. Gray P. Definitions of play. *Scholarpedia*. 2013;8(7):30578.
93. Gray P, Bjorklund DF. *Psychology, 7th ed.* New York: Worth Publishers. 2014; 848 p.
94. Gross R. *Psychology: The Science of Mind and Behaviour, 6th ed.* Hodder Education Publishers. 2010; 901 p.
95. Haken H. Synergetics of brain function. *Int J Psychophysiol*. 2006 May;60(2):110-24.
96. Hedstrom P, Bearman P. What is analytical sociology all about? An introductory essay. In: Hedstrom P, Bearman P, eds. *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. New York : Oxford University Press Inc. 2009:3-24.
97. Hemelrijk CK, Puga-Gonzalez I, Steinhauser J. Cooperation, coalition, alliances. In: Henke W, Tattersall I, eds. *Handbook of Paleoanthropology, 2nd ed.* Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 2015: 1693-1720.
98. Hergenhahn BR. *An Introduction to the History of Psychology, 6th ed.* Thomson Wadsworth. 2005; 672 p.
99. Hindin MJ. Role theory. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2007; 3958-3962.
100. Hirata S. Chimpanzee social intelligence: selfishness, altruism, and the mother-infant bond. *Primates* . 2009 Jan;50(1):3-11.
101. Horne C, Mollborn S. Norms: An Integrated Framework. *Annual Review of Sociology* 2020 46:1, 467-487
102. Horner V, Carter JD, Suchak M, de Waal FBM. Spontaneous prosocial choice by chimpanzees. *Proc Natl Acad Sci U S A* . 2011 Aug 16;108(33):13847-51.
103. Hughes M, Kroehler C.J. *Sociology: The Core, 10th ed.* The McGraw-Hill Companies, Inc. 2011; 576 p.
104. Hunt KD. Bipedalism. In: Muehlenbein MP., ed. *Basics in Human Evolution, 1st ed.* Academic Press. 2015; 103-112.
105. Inayat-Khan PZ. *Saracen Chivalry: Counsels on Valor, Generosity and the Mystical Quest*. Suluk Press, Omega Publications. 2012; 208 p.
106. Johnson DP. *Contemporary Sociological Theory. An Integrated Multi-Level Approach*. Springer Science+Business Media, 2008; 629 p
107. Kaneko K. *Life: An Introduction to Complex Systems Biology*. Springer Berlin Heidelberg New York. 2006; 388 p.
108. Kardong KV. *Vertebrates: Comparative Anatomy, Function, Evolution – 6th ed.* New York: The McGraw-Hill Companies, Inc., 2012; 816 p.
109. Kemp TS. *The Origin and Evolution of Mammals*. New York: Oxford University Press, 2005; 342 p.
110. Kenrick DT, Griskevicius V, Neuberg SL, Schaller M. Renovating the Pyramid of Needs: Contemporary Extensions Built Upon Ancient Foundations. *Perspect Psychol Sci*. 2010 May;5(3):292-314.
111. Klein RG. *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins, 3rd ed.* University of Chicago Press. 2009; 1024 p.
112. Klipp E, Liebermeister W, Wierling C, Kowald A, Lehrach H, Herwig R. *Systems Biology*. Wiley-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, Weinheim. 2009; 214 p.
113. Knowles ES. From individuals to group members: a dialectic for the social sciences. In: Ickes W, Knowles ES, eds., *Personality, Roles, and Social Behavior*. New York: Springer-Verlag. 1982:1-32.
114. Konopka AK. Basic Concepts of systems biology. In: Konopka AK, ed. *Systems Biology. Principles, Methods, and Concepts*. Taylor & Francis Group, LLC. 2007: 1-27.
115. Korn H, Faure P. Is there chaos in the brain? II. Experimental evidence and related models. *C R Biol*. 2003 Sep;326(9):787-840.
116. Kottak CP. *Cultural Anthropology: Appreciating Cultural Diversity, 14th ed.* McGraw-Hill Humanities. 2010; 512 p.
117. Larsen RL, Buss DM. *Personality Psychology: Domains of Knowledge about Human Nature, 6th ed.* McGraw-Hill Education. 2017; 768 p.
118. Laszlo A, Krippner S. Systems theories: their origins, foundations, and development. In: Jordan JS, ed., *Systems Theories and Apriori Aspects of Perception*. Elsevier Science BV. 1998:47-76.
119. Lawrence SA, Zittel-Palamara K. The interplay between biology, genetics, and human behavior. In: Wodarski JS, PhD, Dziegielewska SF, eds., *Human Behavior and the Social Environment: Integrating Theory and Evidence-Based Practice*.

- Springer Publishing Company, Inc. 2002:39-63.
120. Leahy TH. *A History of Psychology. From Antiquity to Modernity, 8th ed.* Routledge. 2017; 564 p.
  121. Lacruz RS, Stringer CB, Kimbel WH, Wood B, Harvati K, O'Higgins P, Bromage TG, Arsuaga J-L. The evolutionary history of the human face. *Nat Ecol Evol*. 2019 May;3(5):726-736.
  122. Levitis DA, Lidicker WZ, Freund G. Behavioural biologists do not agree on what constitutes behaviour. *Anim Behav*. 2009 Jul 1; 78(1): 103–110.
  123. Lewin R. *Human Evolution: An Illustrated Introduction, 5th ed.* Wiley-Blackwell. 2004; 284 p.
  124. Lewin R, Foley R. *Principles of Human Evolution, 2nd ed.* Wiley-Blackwell. 2013; 568 p.
  125. Lewis B, Jurmain R, Kilgore L. *Understanding Humans: Introduction to Physical Anthropology and Archaeology, 11th ed.* Wadsworth, Cengage Learning. 2012; 512 p.
  126. Lieberman BS, Kaesler R. *Prehistoric Life, Evolution and the Fossil Record.* Oxford: Wiley-Blackwell; 2010, 385 p.
  127. Lopreato J. Sociobiological theorizing: evolutionary sociology. In: Turner JH, ed. *Handbooks of Sociology and Social Research.* Springer Science + Business Media, LLC. 2001:405-434.
  128. Luhmann N. *Social Systems.* Stanford, California: Stanford University Press. 1995; 684 p.
  129. Macionis JJ, Plummer K. *Sociology, a Global Introduction, 4th ed.* Harlow: Prentice Hall. 2008, 2008; 994 p.
  130. Macionis JJ. *Sociology, 16th ed.* Pearson Education Limited. 2018; 739 p.
  131. Maier T. Chaos theory and complexity in psychiatry. *Psychotherapie, Psychosomatik, Medizinische Psychologie*, 1998, 48(8):314-317.
  132. Manning A, Dawkins MS. *An Introduction to Animal Behaviour, 6th ed.* Cambridge University Press. 2012; 468 p.
  133. Martin GN, Carlson NR, Buskist W. *Psychology, 5th ed.* Pearson Education Ltd, 2013; 913 p.
  134. Martin T. Mesozoic mammals – early mammalian diversity and ecomorphological adaptations. In: Zachos FE, Robert J. Asher R.J., eds. *Mammalian Evolution, Diversity and Systematics.* Berlin/Boston :Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2018:199-280.
  135. Maslow, A. H. A Theory of human motivation. *Psychological Review*. 1943, 50, 370-396.
  136. McNeill D. *How Language Began. Gesture and Speech in Human Evolution.* Cambridge University Press. 2012; 279 p.
  137. Miller SA, Harley JP. *Zoology -Tenth edition.* New York: McGraw-Hill Education; 2016, 641 p.
  138. Myers DG. *Psychology, 10th ed.* New York: Worth Publishers. 2011; 864 p.
  139. Narbonne GM, Gehling JG. Life after snowball: The oldest complex Ediacaran fossils. *Geology*; 2003 Jan; 31(1):27–30.
  140. Neisser U. *Cognitive Psychology.* Psychology Press Classic Editions. 2014. 349 p.
  141. Passer MW, Smith RE. *Psychology. The Science of Mind and Behavior, 4th ed.* McGraw-Hill. 2007; 822 p.
  142. Plutchik R. The nature of emotions. *American Scientist*, 2001; 89:344–350.
  143. Podolny J, Lynn F. Status. In: Hedstrom P, Bearman P, eds. *The Oxford Handbook of Analytical Sociology.* New York : Oxford University Press Inc. 2009:544-565.
  144. Pothos EM, Busemeyer JR, Shiffrin RM, Yearsley JM. The rational status of quantum cognition. *J Exp Psychol Gen*. 2017 Jul;146(7):968-987.
  145. Pradhan GR, Tennie C, van Schaik CP. Social organization and the evolution of cumulative technology in apes and hominins. *J Hum Evol*. 2012 Jul;63(1):180-90.
  146. Price TD, Feinman GM. *Images of the Past, 7th ed.* McGraw-Hill, 2012; 640 p.
  147. Quinlan P, Dyson B. *Cognitive Psychology.* Pearson Education Ltd. 2008. 745 p.
  148. Raven P, Johnson G. *Biology, 6th Edition.* New York: Mc-Graw-Hill Companies; 2002.
  149. Ritzer G. *Sociological Theory, 8th ed.* McGraw-Hill, Inc. 2010; 827 p.
  150. Rubenstein DR, Alcock J. *Animal Behavior, 11th ed.* Oxford University Press. 2018; 672 p.
  151. Russell JA. Culture and the categorization of emotions. *Psychol Bull*. 1991 Nov;110(3):426-50.
  152. Russell JA. Is there universal recognition of emotion from facial expression? A review of the cross-cultural studies. *Psychol Bull*. 1994 Jan;115(1):102-41.
  153. Ryckman RM. *Theories of Personality, 9th ed.* Cengage Learning. 2008; 734 p.
  154. Sanderson SK. Evolutionary theorizing. In: Turner JH, ed. *Handbooks of Sociology and Social Research.* Springer Science + Business Media, LLC. 2001:435-458.
  155. Schacter D, Gilbert D, Wegner D, Hood BM. *Psychology: 2nd European Edition.* Macmillan Education UK. 2015; 848 p.
  156. Schriver JM. *Human Behavior and the Social Environment. Shifting Paradigms in Essential Knowledge for Social Work Practice, 16th ed.* Allyn & Bacon, Inc. 2015; 365 p.
  157. Schmitt DP. Attachment matters: patterns of romantic attachment across gender, geography, and cultural forms. In: Forgas JP, Fitness J, eds., *Social Relationships: Cognitive, Affective, And Motivational Processes.* Taylor & Francis Group, LLC. 2008:75-100.
  158. Schopf JW. *Cradle of Life: The Discovery of Earth's Earliest Fossils.* New Jersey: Princeton University Press, 1999.
  159. Schultz DP, Schultz SE. *Theories of Personality, 11th ed.* Cengage Learning. 2016; 512 p.
  160. Skyttner L. *General Systems Theory. An Introduction.* Macmillan Education UK. 1996; 304 p.
  161. Smelser NJ, Warner RS. *Sociological Theory: Historical and Formal.* General Learning Press. 1974; 300 p.
  162. Smith JM, Szathmáry E. *The Origins of Life: From the Birth of Life to the Origin of Language.* New York, NY : Oxford University

- Press, 2000.
163. Solso RL, MacLin OH, MacLin MK. *Cognitive Psychology, 8th ed.* Pearson Education Ltd. 2014. 533 p.
  164. Sternberg RJ, Sternberg K. *Cognitive Psychology, 6th ed.* Wadsworth, Cengage Learning. 2012. 643 p.
  165. Stevens A. *Archetype Revisited. An Updated Natural History of the Self – 2nd ed.* London: Brunner-Routledge, 2002; 400 p.
  166. Stevens A, Price J. *Evolutionary Psychiatry: A New Beginning – 2nd ed.* New York: Routledge, 2000; 325 p.
  167. Street SE, Laland KN. Social learning, intelligence, and brain evolution. In: Shepherd SV, ed. *The Wiley Handbook of Evolutionary Neuroscience*. Chichester, West Sussex, UK: John Wiley & Sons, Ltd, 2017: 495-513.
  168. Strongman KT. *The Psychology of Emotion : From Everyday Life to Theory, 5th ed.* John Wiley & Sons Ltd. 2003; 340 p.
  169. Sumpter DJT. *Collective Animal Behavior*. Princeton University Press. 2010; 302 p.
  170. Tattersall I. *Paleontology: A Brief History of Life*. West Conshohocken, PA: Templeton Press, 2010; 238 p.
  171. Tattersall I. *The World from Beginnings to 4000 bce*. Oxford University Press, Inc. 2008; 159 p.
  172. Thurner S, Hanel R, Klimek P. *Introduction to the Theory of Complex Systems*. Oxford University Press. 2018; 448 p.
  173. Tomasello M. *Becoming Human: a Theory of Ontogeny*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2019; 393 p.
  174. Tomasello M. *Origins of Human Communication*. A Bradford Book. 2010; 408 p.
  175. Tomecek SM. *Animal Behavior: Animal Communication*. Chelsea House Publications. 2009; 104 p.
  176. Turner RH. Role theory. In: Turner JH, ed. *Handbooks of Sociology and Social Research*. Springer Science + Business Media, LLC. 2001:233-254.
  177. Turner RH. Role change. *Annual Review of Sociology*. 1990; 16:87-110.
  178. Tuttle RH. *Apes of the World. Their Social Behavior, Communication, Mentality, and Ecology*. Park Ridge, NY : Noyes Publications/ William Andrew Publishing, LLC; 1986, 443 p.
  179. Tuttle RH. *Apes and Human Evolution*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press; 2012, 1056 p.
  180. Vail DA. Play stage. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2007; 3417-3418.
  181. Van Schaik CP. Social learning and culture in animals. In: Kappeler P, ed. *Animal Behaviour: Evolution and Mechanisms*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2010: 623-653.
  182. Van Wormer K, Besthorn FH. *Human Behavior and the Social Environment. Macrolevel. Groups, Communities, and Organizations, 3rd ed.* Oxford University Press. 2017; 385 p.
  183. Varela FG, Maturana HR, Uribe R. Autopoiesis: the organization of living systems, its characterization and a model. *Curr Mod Biol*. 1974 May;5(4):187-96.
  184. Velichkovsky BM. Modularity of cognitive organization: why it is so appealing and why it is wrong. In: Callebaut W, Rasskin-Gutman D., eds. *Modularity. Understanding the Development and Evolution of Natural Complex Systems*. The MIT Press. 2009:353-381..
  185. von Sivers P, Desnoyers CA, Stow GB. *Patterns of World History, 3rd ed.* Oxford University Press. 2018; 309 p.
  186. Wagner GP, Mezey J, Calabretta R. Natural selection and the origin of modules. In: Callebaut W, Rasskin-Gutman D., eds. *Modularity. Understanding the Development and Evolution of Natural Complex Systems*. The MIT Press; 2009:33-50.
  187. Wallace RA, Wolf A. *Contemporary Sociological Theory: Continuing the Classical Tradition, 4th ed.* Prentice-Hall, Inc. 1995; 446 p.
  188. Watts DP. Primate behavior. In: Muehlenbein MP., ed. *Basics in Human Evolution, 1st ed.* Academic Press. 2015; 57-72.
  189. Wertheimer M, Puente AE. *A Brief History of Psychology, 6th ed.* Routledge. 2020; 270 p.
  190. Wood B. *Human Evolution: A Very Short Introduction*. Oxford University Press. 2006; 131 p.
  191. Zimbardo P, Johnson R, McCann V. *Psychology - Core Concepts, 8th ed.* Hoboken: Pearson. 2016; 720 p.
  192. Znaniecki F. *Social Relations and Social Roles: The Unfinished Systematic Sociology*. Chandler Publishing Company, 1965; 372 p.

АДАПТИРАНЕ НА ПРЕВАНТИВНИ ПРОГРАМИ ЗА ЗАВИСИМОСТИ В КУЛТУРАЛЕН КОНТЕКСТ

Иван Попов

Медицински университет – Варна, Катедра „Социална медицина и управление на здравеопазването“

ADAPTATION AND ADDICTION PREVENTIVE PROGRAMS IN THE CULTURAL CONTEXT

Ivan Popov

Medical University of Varna, Department of Social Medicine and Health Management

Резюме. Крайната цел на адаптацията е да се постигнат тези промени, които са необходими, за да може програмата да се приложи успешно и ефективно в различна културална среда. Промените са само предпоставка за постигане на пригодност, защото ако те не са извършени по адекватен начин, това може да възпрепятства нейната ефективност. Както може да се допусне, превантивни интервенции, които са „културално нечувствителни“, трудно ще могат да ангажират участието на общността, което вероятно ще повлияе негативно на ефективността на програмата и постигането на положителни промени (Kumpfer et al., 2002).

Постигането на баланс между прецизност и промени в програмата е устойчив и динамичен процес, при който се реагира едновременно на необходимостта от придържане към оригиналния модел на програмата и нуждата от промени. Този баланс може да се регистрира обикновено след изпълнението на програмата, като не е задължително този процес да бъде стабилен и постоянен във времето. В дългосрочен план постигането на баланс между прецизност и промени може да допринесе за успешната адаптация и ефективност на програмата в контекста, в който се прилага.

Abstract. The ultimate goal of adaptation is to achieve those changes that are necessary for the program to be implemented successfully and effectively in a different cultural context. The changes are only a prerequisite for achieving suitability, because if they are not implemented adequately, this may interfere with its effectiveness. As can be assumed, preventive interventions that are “culturally insensitive” will find it difficult to engage community participation, which is likely to negatively affect the effectiveness of the program and the achievement of positive change (Kumpfer et al., 2002).

Achieving a balance between precision and program change is a sustainable and dynamic process that responds to both the need to adhere to the original program model and the need for change. This balance can usually be registered after the implementation of the program, and this process does not have to be stable and constant over time. In the long run, striking a balance between precision and change can contribute to the successful adaptation and effectiveness of the program in the context in which it is implemented.

Терминология и концепции

Едно от предизвикателствата пред успешното реализиране на програмите за превенция на злоупотребата с психоактивни вещества е извършването на промени при доказано ефективни програми, чрез което да се осигури тяхната приложимост в различен културален контекст. Тези модификации имат за цел успешното адаптиране на програмата към особеностите на целевата група и мястото, в което тя ще бъде приложена и оценена.

Адаптирането на програмата посредством комплексни промени е процес, чрез който трябва да се постигне нейната културална представителност, като този подход трябва да включва изграждането, изпълнението и оценяването на програмата.

Според Центъра за превенция на злоупотребата с психоактивни субстанции, САЩ, под програма се разбира интервенция или набор от интервенции, насочени към превенция на злоупотребата с психоактивни вещества, които обикновено са описани и дефинирани в наръчник и/или учебна програма. Съществува и термин научно-базирани програми, които се базират на определена теория.

Адаптиране на програмата – постигане на баланс между прецизност и промени

При изпълнението на програма за превенция в различен културален контекст съществуват два аспекта, които трябва да бъдат отчетени, за да се осигури приложимост и пригодност на програмата:

- прецизност на изпълнението – следване на насоките, разработени от авторите на програмата, т.е. степента на съответствие между насоките и тяхното действително прилагане в различен културален контекст.
- адаптиране на програмата – модификацията на програмата по начин, който да отговаря на нуждите и спецификите на целевата група.

Елементите и компонентите на програмата обикновено са посочени в ръководството за изпълнение, като авторите предоставят насоки за нейното прилагане, като описват инструментите за измерване на прецизността и коректното изпълнение на програмата.

Постигането на баланс между прецизност и промени в програмата е устойчив и динамичен процес, при който се реагира едновременно на необходимостта от придържане към оригиналния модел на програмата и нуждата от промени. Този баланс може да се регистрира обикновено след изпълнението на програмата, като не е задължително този процес да бъде стабилен и постоянен във времето. В дългосрочен план постигането на баланс между прецизност и промени може да допринесе за успешната адаптация и ефективност на програмата в контекста, в който се прилага.

Крайната цел на адаптацията е да се постигнат тези промени, които са необходими, за да може програмата да се приложи успешно и ефективно в различна културална среда. Промените са само предпоставка за постигане на пригодност, защото ако те не са извършени по адекватен начин, това може да възпрепятства нейната ефективност. Както може да се допусне, превантивни интервенции, които са „културално нечувствителни“, трудно ще могат да ангажират участието на общността, което вероятно ще повлияе негативно на ефективността на програмата и постигането на положителни промени (Kumpfer et al., 2002).

Адаптиране чрез промени

Адаптиране на програмата е преднамерено или случайно модифициране, посредством някои от следните действия:

1. премахване или добавяне на нови компоненти към програмата;
2. модификация на компоненти, които са част от програмата;
3. промени в начина на администриране и изпълнение на програмните компоненти, които са описани в насоките на програмата;
4. културални и други модификации, предизвикани от нуждите и обстоятелствата, които са специфични за мястото на изпълнението на програмата.

Както се вижда, основна характеристика на процеса на адаптация е промяната, която не е еднократен акт, а процес, съпровождащ нейното планиране, управление, изпълнение и оценяване.

Обикновено преднамерената модификация е предварително планиран процес, но е възможно да се получи и непланирана адаптация, която от своя страна да е повърхностна или значителна, предизвиквайки промени, които работещите в програмата предварително не са очаквали.

Видове и форми на адаптация

Адаптация, която се ръководи от адекватна концептуална рамка, ще допринесе за избягване на евентуална непригодност на програмата. Някои от основните области, които могат да ръководят процеса на адаптация, включват:

- *Когнитивни характеристики - език, етап на развитие;*
- *Социо-демографски и културални характеристики като пол, възраст, етническа и религиозна принадлежност;*
- *Фактори на средата – материални условия, междуличностни и групови взаимоотношения (социални взаимодействия).*

Когнитивна адаптация е необходима тогава, когато за целевата група съдържанието на програмата е неясно, което може да доведе до нейното неразбиране (Castro *et al.*, 2001). Преводът от един на друг език е един от най-разпространените видове на адаптация при някои програми за превенция. Постигането на културална еквивалентност в превода води до необходимостта и от други промени – елиминиране на източници и компоненти, които могат да доведат до културален конфликт, а оттам и непригодност на програмата (Geisinger, 1994; Gonzalez *et al.*, 1995).

Социо-демографската адаптация включва модификации на тези дейности и компоненти на програмата, които е възможно да доведат до конфликт с ценностите или традициите на културалната група, която е целева група на интервенциите (Castro *et al.*, 2001). Например индивидуалистичният подход към развиването на асертивност, който учи младите хора да изразяват открито своите желания и/или несъгласие,

могат да противоречат на културалните норми в традиционните общности, за които е неприемливо детето да поставя под съмнение авторитета на възрастния човек (Dapa, 1998; Kumpfer *et al.*, 2002). Такива по-дълбоки културални контексти трябва да се вземат предвид, когато се извършват културално значими промени (Skaff *et al.*, 2002).

При факторите на средата трябва да се отчитат фактори като властова дистанция, ролята на младите хора в общността, неформалните начини и закони при общуване на младите и по-възрастните членове на общността и др. Например в колективистични общности, където груповата кохезия е важна и разширеното семейство е основната социална единица, интегрирането на неформалните лидери на общността и членовете на семейството в програмата ще допринесе за нейното възприемане като легитимна, надеждна и отговаряща на нуждите на общността.

Форми на адаптация

Двете основни форми на адаптация включват:

- промяна в съдържанието на програмата
- промяна в начина на изпълнение на програмата.

Промени в съдържанието може да бъдат необходими, ако потребителите искат добавянето на програмни компоненти или дейности, които ги няма в оригиналната програма. Това ново съдържание може да бъде постигнато чрез създаване на отделен наръчник с насоки или разработването на допълнителен модул, например за справяне с потенциални културални конфликти.

Начинът на изпълнение се отнася до използването на оригиналното програмно съдържание, но приложено с някои промени:

- профил на изпълнителите – напр. здравен медиатор вместо лекар
- начин на предоставяне на интервенциите – онлайн базирани вместо в училище
- сетинг/местоположение – църква или общност вместо училище

Промените в начина на изпълнение са една от важните форми на адаптация, която може да направи програмата приложима в различен контекст.

Културална адаптация на програмата сред малцинствени общности

Културалната адаптация е важен инструмент за постигането на пригодност на програмата, когато целева група са малцинствени общности и групи – етнически малцинства, мигранти, бежанци и др. В тези случаи при културалната адаптация на програмата трябва да се идентифицират, анализират и интегрират ценностите, вярванията, нормите, начинът на живот и други важни характеристики на културалната група (Resnikow *et al.*, 2000). Ефективната културална адаптация включва разбирането на културалните нюанси (Castro, 1998), като тези, които разработват, адаптират и

изпълняват програмата, е необходимо да разполагат с културална компетентност (Skaff *et al.*, 2002).

Акултурацията, асимилацията и културалната промяна са значими проблеми сред имигрантите и културалните малцинства, където загубата на традиционни културални практики и подкрепата на семейството може да компрометира устойчивостта, проявена от някои групи, които не са преминали през процеса на акултурация (Alderate *et al.*, 2000; Martinez *et al.*, 2003).

Програми с дейности, които не кореспондират със спецификите на малцинствените общности, са културално непригодни и може да се нуждаят от допълнителна адаптация. Най-често източниците на несъответствие произхождат от:

- Характеристиките на целевата група
- Екипната програма
- Административни и общностни фактори

В случай, че подобни източници на несъответствие съществуват, те трябва да се решат чрез стратегически план за програмна адаптация, който да предхожда изпълнението на програмата.

Таблица 1 представя разликите между група, използвана за валидиране на превантивната програма, и настоящата група потребители, където непригодността и „ефектът на несъответствието“ биха застрашили ефикасността на програмата, въпреки прецизността при нейното изпълнение.

Таблицата показва как значителните разлики между групата за валидиране и текущата потребителска група могат да доведат до ефект на несъответствието. Освен адаптирането, което е фокусирано основно върху расата или етническата принадлежност, непригодността и несъответствието могат да включват и различни фактори на средата. Например програма за превенция, разработена и валидирана сред градско население от средната класа, може да не е подходяща и уместна за прилагане сред младежи от ромски произход, тъй като не адресира значими фактори, които оказват влияние върху тази специфична група млади хора. Такива фактори могат да са: ограничените възможности за личностно и професионално развитие в бедна селска общност, стресовите фактори, задълженията и зависимостите при традиционните роднински връзки, конфликтите, свързани с акултурацията и различията между градската и селската култура (Wilson & Peterson, 2000).

За да бъде превенцията адекватна на нуждите на етнически малцинства и общности, необходимо е към съществуващите модели и концепции да се добавят насоки и теми, касаещи културалните променливи и културалната адаптация (Castro & Hernandez-Alarcon, 2002). Културалните променливи включват: език, вярвания, ценности, норми и др. Тези нови модели и тяхното оценяване могат да бъдат важен източник на информация при разработването на превантивни програми и интервенции сред специфични общности и групи.

Таблица 1.

Източник на несъответствие	Група за валидиране на програмата	Текуща потребителска група	Актуален или потенциален ефект от несъответствието
Групови характеристики Език	английски	български	Потребителите не могат да разберат съдържанието на програмата: основен проблем при адаптацията
Етническа принадлежност	мнозинствена	етническо малцинство (напр. роми)	Конфликт относно вярвания, ценности и норми: съпротива
Социо-икономически статус	средна класа	нисък статус	Ограничени социални източници и ресурси, различен житейски опит
Среда: град-село	град	селски район (ромски махали)	Барииери, свързани с логистиката, достъпността и средата, възпрепятстващи участието в програмата
Рискови фактори – брой и тежест	слаба и умерена тежест	много и тежки фактори	Незначителен ефект върху различните и неблагоприятни фактори
Стабилност на семейството	стабилна семейна система	нестабилна семейна система	Ограничено участие в програмата
Екип на програмата Вид	със заплащане	непълен работен ден	Ограничени или различни от необходимите умения за изпълнение на програмата
Културална компетентност на екипа	екип с културална компетентност (КК)	екип с културална компетентност (КК)	Екип с умения да идентифицира културалните несъответствия
Културална компетентност на екипа	екип без КК	екип без КК	Ограничени умения относно работата с културални малцинства
Административни/общностни фактори Консултиране с общността	Консултиране с общността относно дизайн и администриране	Липса на диалог и консултиране	Съпротива и незаинтересованост към участие в програмата
Готовност на общността	Умерена готовност	Слаба готовност	Липса на необходимата инфраструктура и организация за ефективно изпълнение на програмата

След провеждане на качествено проучване с етнографски методи сред ромската общност на гр. Варна изследователите разработват хибридна програма за превенция на наркомании, която интегрира необходимостта от прецизност с нуждата от културална пригодност и приложимост. В този модел доказано ефективните компоненти служат като основа на адаптираната програма, към която са интегрирани и специфичните характеристики и нужди на целевата група, което допринесе за усъвършенстването на основните компоненти и развиването на нови такива (Попов, И. Управление на програми за превенция на наркомании, основани на културалните особености на общността. Дис. Варна. 2019).

Възможно ли е да се създадат релевантни програми за превенция за всички видове култури и субкултури и това ще премахне ли необходимостта от създаването на хибридни модели? Отговорът е по-скоро негативен, защото културите не са статични образувания, а се променят с времето, което изисква гъвкаво адаптиране на превантивните подходи. Така може да се редуцира вероятността от непригодност, а хибридните програми ще отговарят на реалните нужди на целевите групи.

Използвани източници:

1. Попов, И. Управление на програми за превенция на наркомании, основани на културалните особености на общността. Дис. Варна. 2019
2. Alderate, E., Vega, W. A., Kolody, B., & Aguilar-Gaxiola, S. (2000). Lifetime prevalence of and risk factors for psychiatric disorders among Mexican migrant farmworkers in California. *American Journal of Public Health, 90*, 608–614.
3. Backer, T. E. (2001). *Finding the Balance—Program Fidelity and Adaptation in Substance Abuse Prevention: A State-of-the Art Review*. Center for Substance Abuse Prevention, Rockville, MD.
4. Castro, F. G. (1998). Cultural competence training in clinical psychology: Assessment, clinical intervention, and research. In A. S. Bellack & M. Hersen (eds.), *Comprehensive Clinical Psychology: Sociocultural and Individual Differences, Vol. 10*, Pergamon, Oxford, pp. 127–140.
5. Castro, F. G., & Hernandez-Aaron, E. (2002). Integrating cultural variables into drug abuse prevention and treatment with racial/ethnic minorities. *Journal of Drug Issues, 32*, 783–810.
6. Castro, F. G., Rawson, R., & Obert, J. (2001). Cultural and treatment issues in the adaptation of the Matrix model for implementation in Mexico. In *Paper Presented at the Centros de Integracion Juvenil Conference on Drug Abuse Treatment*, Mexico City, Mexico, Dec. 6–7, 2001.
7. Dana, R. H. (1998). *Understanding Cultural Identity in Intervention and Assessment*, Sage, Thousand Oaks, CA.
8. Domitrovich, C. E., & Greenberg, M. T. (2000). The study of implementation: Current findings from effective programs that prevent mental disorder in school-aged children. *Journal of Educational and Psychological Consultation, 11*(2).
9. Flores, E. T., Castro, F. G., & Fernandez-Equer, M. (1995). Social theory, social action, and intervention research: Implications for cancer prevention among Latinos. *Journal of the National Cancer Institute Monographs, 18*.
10. Geisinger, K. F. (1994). Cross-cultural normative assessment translation and adaptation issues influencing the normative interpretation of assessment instruments. *Psychological Assessment, 6*.
11. Gonzalez, V. M., Stewart, A., Ritter, P. L., & Lorig, K. (1995). Translation and validation of arthritis outcome measures into Spanish. *Arthritis and Rheumatism, 38*.
12. Kumpfer, K. L., Alvarado, R., Smith, P., & Bellamy, N. (2002). Cultural sensitivity and adaptation in family-based prevention interventions. *Prevention Science, 3*.
13. Martinez, C. R., Jr., Eddy, J. M., & DeGarmo, D. S. (2003). Preventing substance use among Latino youth. In W. J. Bukowski & Z. Sloboda (eds.), *Handbook of Drug Abuse Prevention: Theory, Science, and Practice*, Kluwer Academic/Plenum, New York.
14. Martinez, C. R., Jr., & Urbana, C. X. (2001). Development of a culturally specified parent training intervention for Latino families. *Paper Presented at the Invited Symposium Presented at the Third Conference on Minority Issues in Prevention: Weaving Culture into Prevention Interventions*, Arizona State University, Tempe, AZ, November, 2001.
15. Minkler, M., & Wallerstein, N. (2003a). *Community-Based Participatory Research for Health*, Jossey-Bass, San Francisco, CA.

27. Minkler, M., & Wallerstein, N. (2003b). Improving health through community organization and community building. In M.
28. Minkler & N. Wallerstein (eds.), *Community-Based Research for Health*, Jossey-Bass, San Francisco, CA,
29. National Alliance for Hispanic Health (2001). Quality health services for Hispanics: The cultural competency component, DHHS Publication. Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Rockville, MD.
30. Rawson, R. A., Marinelli-Casey, P., & Ling, W. (2002). Dancing with strangers: Will U.S. substance abuse practice and research organizations build mutually productive relationships? *Addictive Behaviors*, 27, 941–949.
31. Resnikow, K., Soler, R., Braithwait, R. L., Ahluwalia, J. S., & Butler, J. (2000). Cultural sensitivity in substance abuse prevention. *Journal of Community Psychology*, 28.
33. Ringwalt, C. L., Vincus, A., Ennett, S., Johnson, R., & Rohrbach, L. A. (2004). Reasons for teachers' adaptation of substance use prevention curricula in schools with non-White student populations. *Prevention Science*, 5.
35. Schinke, S., Brounstein, P., & Gardner, S. (2002). Science-based prevention programs and principles, 2002, DHHS Pub No. (SMA) 03-3764, Center for Substance Abuse Prevention, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Rockville, MD.
38. Skaff, M. M., Chesla, C. A., Mycude, V. D., & Fisher, L. (2002). Lessons in cultural competence: Adapting research methodology for Latino participants. *Journal of Community Psychology*, 30.
40. Szapocznik, J., & Coatsworth, J. D. (1999). An ecodevelopmental framework for organizing the influences on drug abuse: A developmental model of risk and protection. In M. Glanz & C. Hartel (eds.), *Drug Abuse: Origins and Interventions*, American Psychological Association, Washington, DC.
42. Wilson, S. M., & Peterson, G. W. (2000). Growing up in Appalachia: Ecological influences on adolescent development. In R. Montemayor, G. R. Adams, & T. P. Gullota (eds.), *Adolescent Diversity in Ethnic, Economic, and Cultural Contexts*, Sage, Thousand Oaks, CA, pp. 75–109

ГРУПОВА ПСИХОТЕРАПИЯ – КРАТЪК ОБЗОР

Д-р Татяна Радева, д.пс.,
Катедра по психиатрия и медицинска психология, МУ „Проф. д-р П. Стоянов“ - Варна
Втора психиатрична клиника, УМБАЛ „Св. Марина“ – Варна

GROUP PSYCHOTHERAPY – A REVIEW

Tatyana Radeva, MD, Ph.D
Department of Psychiatry and Medical Psychology, Medical University „Prof. P. Stoyanov“ – Varna
Second Psychiatric Clinic, UMHAT „St. Marina“ - Varna

Резюме. Груповата психотерапия представлява лечебен метод, който се прилага съзнателно, планирано и системно в предварително организирани малки групи чрез словесно и невербално въздействие на психотерапевта и членовете на групата върху отделния участник и чрез активното му участие именно в тази група на определен етап на нейното групово динамично развитие. Създава се възможност за регулиране на функционирането на личността в психосоциален план и за подпомагане на творческото, зряло приспособяване към действителността. Коригират се дисфункционални поведенчески модели. Корените на груповата психотерапия се крият още в древността и могат да бъдат проследени до наши дни.

Ключови думи: групов психотерапия, групови интеракции, групов динамичност, кохезия

Abstract. Group psychotherapy is a method of treatment that is applied consciously, planned and systematically in pre-organized small groups through verbal and nonverbal influence of the psychotherapist and group members on the individual participant and through his active participation in this group at a certain stage of its group dynamic development. An opportunity is created to regulate the functioning of the personality in psychosocial terms and to support the creative, mature adaptation to reality. Dysfunctional behavioral patterns are corrected. The roots of group psychotherapy lie in antiquity and can be traced to the present day.

Key words: group psychotherapy, group interactions, group dynamic, cohesiveness

През последните десетилетия се увеличават научните находки за това как функционира човешкият мозък, каква е патофизиологията на психичните разстройства, търсят се разнообразни етиологични фактори за генезата им. Това дава възможност за разрастване на методите за терапевтичното им повлияване. От една страна – това са нови класове психофармакологични агенти, а от друга – специфични небологични техники. Така както в биологичната терапия „златен стандарт“ за лечение на остър епизод на психоза остава халоперидол (навлязъл в практиката през далечната 1958 г.), така и груповата психотерапия представлява крайъгълен камък в лечебния план на психичните разстройства.

Подходи, които сега бихме нарекли психотерапевтични, са известни още в древните общества като лечение на някои психични и телесни състояния – на болните е била осигурявана среда, ограничена от стимули, в спокойна и отпускаща обстановка, назначавани са били успокояващи бани, музика, участие в драма. Религиозните практики, разпространени и днес, също в някои свои аспекти се доближават

до динамиката на психотерапевтичния процес. Това, което понастоящем наричаме психотерапия, е специализиран набор от методи и техники за лечебно-психологично въздействие. Тази дефиниция крие корените си в края на 18. и началото на 19. век, когато Franz Mesmer развива течение в терапията, основано на неинвазивни и неограничаващи методи. Това течение по-късно ще повлияе значимо динамичното направление в психологията и психиатрията и ще даде основи на хипнозата. През 1853 г. Wolter Cooper Dandy въвежда термина „психотерапия“, в смисъла на повлияване на телесните страдания чрез словесни техники, подобряващи психичното състояние. По-късно, през 1872 г. Daniel Hack Tuke цитира термина и пише за „психотерапевтиката“ и предлага да се създаде наука за месмеризма. Hippolyte Bernheim и негови колеги от Nancy school разработват концепцията за „психотерапия“ в смисъла да се използва съзнанието на страдащия за изцеление на тялото му чрез хипнотизъм. В наши дни, около 200 години след Mesmer, терминът психотерапия се използва в тесния му смисъл, представлявайки процеса на междуличностно взаимодействие между психотерапевт и индивида, обект на психотерапевтична интервенция. Целите са да повлияе на телесното и психично състояние на организма, както и на неговото функциониране, да се достигне оптимално мобилизиране на процесите на учене в насока на по-приспособими модели на поведение и подобряване на социалните интеракции в процеса на общуване, или: да възстанови социалното функциониране на индивида и да подобри качеството на живот. Определя се като планирано психологично въздействие върху човека с лечебна цел, най-често словесно. Фокусът е към отнемане на симптомите, регулиране на проблемното функциониране в психосоциален план и подпомагане на адекватното приспособяване към действителността. Независимо от типа на прилаганата психотерапевтична интервенция, са валидни фундаментални принципи на психотерапевтичния процес: Терапевтичен договор, Формулировка на конкретния случай, Терапевтична връзка, Обратна връзка. В практиката изключително се прилага индивидуалната психотерапия. Какво знаем за груповата?

През първата половина на ХХ в. в САЩ J. H. Peratt, T. Burrow и P. Schilder започват да прилагат психоаналитични техники в група. Малко по-късно J. Moreno представя своите наблюдения в групова психотерапия пред Американската психиатрична асоциация. През 1947 г. в създадените от Kurt Lewin и Carl Rogers Т-групи (Training group) за изучаване на човешкото поведение участниците опознават себе си през интеракциите помежду си, а Yvonne Agazarian въвежда метода на организирана групова комуникация чрез Центрираща системите терапия. След Втората световна война във Великобритания S. H. Foulkes (Групова анализа) и W. Bion използват груповата терапия като подход за лечение на умората при ветерани от войната. Бидейки психоаналитици, те установяват, че преносът може да се прояви не само между терапевта и членовете на групата, но и между отделните членове. През втората половина на ХХ в. се наблюдава мощен тласък в развитието на терапевтични интервенции в група – J. Moreno, S. Slavson, H. Spotnitz и L. Ormont, като I. Yalom чрез подхода си повлиява изключително много подема на груповата психотерапия. Той постановява и развива 11 терапевтични фактора на групата:

1. Универсалност (Universality): идеята, че споделените изживявания и чувства са общи, универсални и за останалите членове на групата, а не уникални и единствени за отделния индивид – преодолява чувството на изолация, валидизира преживяното и влияе върху самооценката;
2. Алтруизъм (Altruism): преживяването, че можеш да помогнеш на друг като мощен катализатор на самооценката, развиването на адаптивни стратегии за справяне и умения за междуличностово общуване;
3. Вдъхване на надежда (Instillation of hope): процесът на окуражаване на участник в групата от подобрието в състоянието на друг участник, когато членовете на групата са на различен етап на повлияване;
4. Споделяне на информация (Imparting information): предимно на фактически данни, което на процесно ниво намалява тревожността от неизвестното за останалите в групата;
5. Коригиращо повторение на ранния опит в семейството (Corrective recapitulation of the primary family experience): участниците често несъзнавано идентифицират терапевта, ко-терапевта (обичайно от двата пола, именно за да бъде приложим този фактор) и членове на групата със своите собствени родители, братя и сестри или други значими роднини, което представлява пренос, специфичен за груповата психотерапия. Съзнателното поведение и интерпретации на терапевта водят до разбиране от членовете на групата за значението на техния ранен детски опит върху формирането на дисфункционални модели, многократно повтарящи се и в настоящето, и възможностите за коригирането им. Това се постига чрез дълбоки личностни разкрития, силни емоции на привързаност или враждебност в различни ситуации, включително на съревнование;
6. Развитие на социални техники: защитената среда на групата предоставя възможност за нерисково, безопасно изучаване и прилагане на нови социални умения и поведенческа промяна;
7. Имитиращо поведение (Imitative behavior): процес на моделиране на поведение чрез наблюдение и имитация на терапевта или на член на групата – чрез този процес участникът се учи на споделяне на преживяване, отреагиране, поддържане на другите. Това е и една от стъпките за развитие на социални техники;
8. Групова сплотеност (Cohesiveness): когато всички членове са с чувство на премане от останалите и формират групова принадлежност. Първите сесии протичат във формален тон и целта е изграждането на сплотеност на групата, когато ролята на терапевта е основна, но в следващите групата се изгражда като зряла, настъпва групова кохезия и своя роля има всеки член на групата. Смята се, че това е първичният терапевтичен фактор, от който е възможно да се генерират и останалите и да доведе до терапевтична промяна;
9. Екзистенциални фактори (Existential factors): приемане, че животът понякога е несправедлив, че все някога ще се срещнем с болката или смъртта, че

дори и да сме заобиколени от хора, понякога сме сами, приемане на основните етапи на живота и смъртта, че човек е отговорен за собствения си живот, независимо колко е подкрепян от другите;

10. Катарзис (Catharsis): преживяване на освобождаване от емоционално травмиращо събитие чрез свободно и незабранено изразяване на чувствата в рамките на защитената среда на групата. Когато е свързан с когнитивно преосмисляне (мисловно преработване), катарзисът е пълноценен;
11. Интерперсонално учене (Interpersonal learning): групата представлява социален микрокосмос със специфични модели и динамични интеракции вътре в нея. Наблюдаваните в групата дисфункционални взаимоотношения между някои участници се пренасят във взаимоотношенията им и извън групата, т.к. тя представлява минимализирана репрезентация на техния свят. Чрез механизма на обратната връзка членовете подобряват себенаблюдението, рефлексията, очувствяват се към междуличностните взаимоотношения, научават възгледите на останалите за тях самите, а и на себе си за самите себе си и така имат лична отговорност за отношенията си с другите. Тази промяна в познанието за себе си и другите води до възможност за промяна на отношенията с останалите членове в групата, а оттук и до промяна в междуличностните отношения извън нея. Този фактор се основава на базата на три субкомпонента: инсайт (ниво на себепознание – как е възприет от другите, познание на собствените модели на поведение, мотивите, подлежащи в тези модели, ниво на междуличностни отношения и стил на привързване), пренос в груповата динамика и коректив на емоционалния опит (доверие в интерперсоналните отношения). Последният субкомпонент се постига чрез определени стъпки: дефиниране на силно натоварена емоционална ситуация, която е интерперсонално ориентирана и е „рискова“, неприемлива за участника. Втората стъпка е получаването на подкрепа за предприемането на емоционалната изява, последвана от самата изява. В четвъртата стъпка участникът тества вече преминалата ситуация на експресия на емоция, а групата отново участва, валидизирайки ситуацията и тестването от страна на участника. В петата стъпка участникът разпознава някои от чувствата и поведението си като свръхмерни, като това води до по-дълбинни интеракции на участника с останалите членове на групата.

Най-често груповата психотерапия се определя като процес на психологично въздействие, при който психотерапевтът използва възникващите, предимно емоционални интеракции, в малките, специално създадени групи от подходящи пациенти, за промяна на емоционални и поведенчески модели. Прилага се като лечебен метод, който се прилага съзнателно, планирано и системно в предварително организирани малки групи чрез словесно и невербално въздействие на психотерапевта и членовете на групата върху отделния участник и чрез активното му участие именно в тази група на определен етап на нейното групово динамично развитие. По този

начин се създава възможност за регулиране на функционирането на личността в психосоциален план и за подпомагане на творческото, зряло приспособяване към действителността. Съществува факторна класификация на груповата психотерапия:

- Сугестивни групи, т.е. групи, които в своята работа се облягат предимно на сугестивния фактор – хипноза, автогенен тренинг, релаксация;
- Информационни групи – дидактични, дискуссионни, тематични групи, съсредоточени предимно върху информация за дадена болест, групи за лабораторен тренинг;
- Активиращи групи – за занимателна терапия, арттерапия, спорт, музика, танци, гимнастика;
- Групи за изява на поведенческа активност – пантомима, психодрама, групи за разиграване на определени роли и др.;
- Динамични групи – групова анализа, психоаналитична групова психотерапия, динамична групова психотерапия, Балинтови групи, тренинг за сенсибилизация, интерперсонално-тренингови групи.

Само динамичните групи може и следва да се причисляват към груповата психотерапия в тесния смисъл на думата, докато останалите форми трябва да се именуват и определят като групова терапия или само като терапевтични групи. Целта на груповата психотерапия е не само облекчаване на болния от симптомите на болестта, но и създаване на поведенчески възможности у пациента да се справя съзнавано, отговорно и независимо от трудностите на всекидневието. Т.е. груповата психотерапия се бори както с болестната симптоматика, така и с патогенните личностови и поведенчески стереотипи. Групите могат да се формират в зависимост от:

- членовете – хоспитализирани, амбулаторни или настанени в социален тип институция пациенти;
- продължителна или краткосрочна;
- нагласите/мотивационната зрялост на членовете;
- стила на привързване на участниците;
- според нагласите, идеологията и обучението на терапевта – емоционално неутрален, контролиращ и моделиращ терапевтичния процес;
- начина, по който участниците реагират на едно и също събитие.

Всяка група има своята групова динамика и групов процес – системата от интеракции, която се установява в групата от момента на нейното създаване и която претърпява развитие в хода на развитието на групата и преживяванията, през които преминават участниците във връзка с взаимоотношенията помежду им. Броят на груповите членове може да варира от 3 до 15. Оптималният вариант е 8–10 участници. При по-малко групови членове броят на интеракциите е твърде малък. При по-големи групи броят на интеракциите надхвърля капацитета на индивида да ги отчита пълноценно. Преди формиране на групата от терапевта се извършва диагностична оценка на хипотетичния участник или се обсъжда включването му в т.нар. „подгот-

вители групи“. След формирането групата е възможно тя да остане отворена или да бъде затворена и в нея да не бъдат допускани нови членове. Отворената група губи от кохезията си, основния терапевтичен фактор. При вече формирана група, се поставят целите и се определя регламент на протичане на формално ниво. Когато целта е ясна, членовете на групата са свързани повече помежду си и психологичното въздействие един върху друг е по-голямо. Когато за членовете на групата е важно постигането на общата цел и те правят всичко възможно за това, групите се оформят като тематични. В групата постепенно се формират специфични групови правила. Те могат да отразяват нормите в обществото, но може да създават нови, собствени норми в групата, отговарящи на предварителните цели. Създадените норми се изпълняват и спазват относително безконфликтно (в сравнение с нормите в големите групи от хора). Съществуването на групови норми води до възникването на събития:

- униформизъм – уеднаквяване в поведението на членовете на групата;
- конформизъм – групов натиск за съобразяване с нормите.

Тези явления предизвикват постоянно вътрешна съпротива и ролеви конфликти, които интимно участват в динамиката на групата. Динамиката и фазовото развитие на групата зависят още от състава по пол, възраст, социален статус, както и от числеността на участниците. Тези фактори са от особено значение за атмосферата в групата и за възникващите комуникации и оформят специфичен климат – авторитарен, демократичен или либерален. Необходима част от груповата терапия е обратната връзка – тя трябва да е терапевтична, за да ни накара да променим поведението си. Тук е ролята на терапевта – да създаде такава атмосфера, че обратната връзка да бъде полезна и стимулираща, а не травмираща и нараняваща, което отличава терапевтичната ситуация от житейската.

Психотерапевтичните групи носят потенциала да мобилизират междуличностните сили, които да доведат до позитивна промяна в преживяванията и поведението на индивида, и не може да бъде сравнявана с индивидуалната психотерапия. В Република България груповата психотерапия в тесен смисъл функционира с редки изключения. Уместно е да се направи ревизия на причините и да бъде осигурена възможност и за тази терапевтична опция.

Използвана литература:

1. Айвъри, Б., Принципи на психотерапията, Лаков Прес, 2000.
2. Бонгар, Б., Бютлър, Л., Пълен наръчник по психотерапия, С., ЛИК, 2002.
3. Василев, П., Терапевтични общности, стандарти за добра практика, М-8-М, София, 2008.
4. Корсини, Дж., Енциклопедия по психология, С., Наука и изкуство, 1998.
5. Петкова, П., Иванов, Кр., Психологично консултиране, УИ ВСУ „Черноризец Храбър“, 2012.
6. Петкова, П., Иванов, Кр., Кръстева, М., Когнитивната метафора при рedefинирането в груповия психотерапевтичен процес, Сборник национални доклади, VI Национален конгрес по психология, Издание на Дружество на психолозите в Република България, 2011, бр. 3–4, 747–749.
7. Фройд З., Отвъд принципа на удоволствието, Наука и изкуство, София, 1990.
8. Sadock B.J., Sadock V.A., eds. Comprehensive Textbook of Psychiatry, 10th Edition, Williams and Wilkins, 2007.
9. Yalom, I., Leszcz, M., The Theory and Practice of group psychotherapy, 6th edition, Basic Books, 2020.